

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
Katedra českého jazyka a literatury

JAZYKOVÁ ANALÝZA NAUČNÉ PRÓZY
diplomová práce

vedoucí práce: doc. PhDr. Marie Janečková, CSc.

autorka: Eva Mostová, Č - N

ČESKÉ BUDĚJOVICE 2009

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma Jazyková analýza naučné prózy vypracovala samostatně pod vedením doc. PhDr. Marie Janečkové, CSc., pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v plném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

.....

V Českých Budějovicích dne 15. dubna 2009

Děkuji paní doc. PhDr. Marii Janečkové, CSc. za odborné vedení, cenné připomínky a pomoc při práci.

JAZYKOVÁ ANALÝZA NAUČNÉ PRÓZY

Anotace

Tématem diplomové práce je analýza jazyka naučné prózy druhé poloviny 17. století s názvem *Knihy hospodářské* a zhodnocení české zemědělské terminologie z okruhu polní práce a užitkové rostliny. Úvodní část diplomové práce popisuje základní rysy českého baroka, podává informace o autoru knihy, Kryštofu Fischerovi, a o překladateli, Janu Barnerovi. Další část práce obsahuje rozbor hláskoslovných rysů češtiny té doby. Hlavní část analyzuje lexikální jednotky z okruhu pole, zahrada, rostliny. Na konci práce je slovník termínů.

Cílem práce je zhodnotit úroveň jazyka naukové prózy a pořídit soupis užitých terminologických jednotek.

A LINGUISTIC ANALYSIS OF EDUCATIVE PROSE

Annotation

The theme of my thesis is an analysis of the language of a didactic prose book of the latter half of the 17th century under the title “*Knihy hospodářské*“ (Agricultural Books) and assessment of Czech agricultural terminology in the field of farm work and utility plants. The introductory part of the thesis describes typical features of Czech Baroque, and presents information about the author of the book, Kryštof Fischer, and the translator, Jan Barner. The following part of the thesis contains an analysis of the phonetic features of the Czech language of that period. The main part then analyses lexical units in the sphere of fields, gardens and plants. At the end of the thesis there is a glossary of terms.

The aim of my thesis is to assess the language standard of didactic prose and to make a list of the used terminological units.

OBSAH

ÚVOD	8
1. OBDOBÍ BAROKA	
1.1 I. OBDOBÍ BAROKA.....	11
1.2 II. OBDOBÍ BAROKA.....	11
1.3 III. OBDOBÍ BAROKA.....	12
2. JAN BARNER	13
3. KRYŠTOF FISCHER	15
4. FONOLOGICKÁ STRÁNKA	
4.1 DIFTONGIZACE <i>y</i> > <i>ej</i>	17
4.2 DIFTONGIZACE <i>ú</i> > <i>ou</i>	21
4.3 ÚŽENÍ <i>é</i> > <i>i</i>	26
4.4 PROTETICKÉ <i>v</i> -.....	36
5. KNIHY HOSPODÁŘSKÉ SKRZE DVOJCTIHODNÉHO KNĚZE KRYŠTOFA FIŠERA Z TOVARYŠTVA JEŽÍŠOVA SEPSANÉ	41
5.1 TRAKTÁT I., KAPITOLA I. <i>Co jest hospodářství</i>	42
5.2 TRAKTÁT I., KAPITOLA II. <i>O dělání rolí veřejné a některá naučení</i>	43
5.3 TRAKTÁT I., KAPITOLA III. <i>O rozdělení polí na tři díly</i>	45
5.4 TRAKTÁT I., KAPITOLA IV. <i>O obzvláštním dělání rolí</i>	47
5.5 TRAKTÁT I., KAPITOLA V. <i>O způsobu a času setí</i>	49
5.6 TRAKTÁT I., KAPITOLA VI. <i>Naučení o pšenici</i>	50
5.7 TRAKTÁT I., KAPITOLA VII. <i>Naučení pro žito</i>	53
5.8 TRAKTÁT I., KAPITOLA VIII. <i>Naučení o ječmenu</i>	54
5.9 TRAKTÁT I., KAPITOLA IX. <i>Naučení o hrachu</i>	56
5.10 TRAKTÁT I., KAPITOLA X. <i>Naučení o ovse</i>	57
5.11 TRAKTÁT I., KAPITOLA XI. <i>Naučení o prosu</i>	58
5.12 TRAKTÁT I., KAPITOLA XII. <i>Naučení o pohance</i>	59
5.13 TRAKTÁT I., KAPITOLA XIII. <i>O žni</i>	60
5.14 TRAKTÁT I., KAPITOLA XIV. <i>O hnojení polí</i>	64

5.15 TRAKTÁT IV., KAPITOLA I. <i>O položení a půdě zahrad</i>	65
5.16 TRAKTÁT IV., KAPITOLA II. <i>O příležitosti a způsobu kořenné zahrady</i>	67
5.17 TRAKTÁT IV., KAPITOLA III. <i>O rozdílných bylinách kořenné zahrady a rozdělení jich na tři třídy</i>	68
5.18 TRAKTÁT IV., KAPITOLA IV. <i>O dělání a přirození trojí třídy bylin a nejprv o zelinných</i>	70
5.19 TRAKTÁT IV., KAPITOLA V. <i>O kořenných bylinách, jichžto požíváme</i>	74
5.20 TRAKTÁT IV., KAPITOLA VI. <i>O ovoci bylin, kteréž jídáme</i>	78
5.21 TRAKTÁT IV., KAPITOLA VII. <i>O srovnávajících se a nesrovnávajících bylinách a živočiších</i>	80
ZÁVĚR	85
SLOVNÍČEK HOSPODÁŘSKÝCH POJMŮ	92
SEZNAM LITERATURY	109
SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK	112
PŘÍLOHA	114

ÚVOD

Tématem této diplomové práce je analýza jazyka naučné prózy druhé poloviny 17. století a zhodnocení české hospodářské terminologie z oblasti rostlinné a polního hospodaření. Původní záměr byl širší, zahrnoval i terminologii z oblasti živočišné, ale vzhledem k rozsahu práce jsme museli původní záměr omezit. V jazykovědném rozboru se zaměříme na příznakové rysy plánu hláskoslovného, především na diftongizaci *y > ej*, *ú > ou*, úžení *é > í* a protetické *v-*. Plán tvaroslovný a syntaktický jsme z důvodu rozsáhlosti textu nuceni opomenout. Co se týká lexika tohoto textu, soustředíme se především na klíčová pojmenování z rostlinné oblasti, popíšeme jejich významy a zapojení do textu. Z těchto výrazů pak sestavíme slovník hospodářských pojmenování, z nichž některá lze nazvat termíny. Výchozím textem, který nám bude sloužit k analýze, je kniha Kryštofa Fischera, regenta panství svatoklimentské koleje, příslušníka Tovaryšstva Ježíšova, který pojednání o hospodaření sepsal v jazyku latinském. Celý název této knihy zní: *Knihy hospodářské skrze dvojctihodného kněze Kryštoffa Fissera z Tovaryšstva Ježíšova sepsané. Díl první o hospodářství polním nejprv léta 1679. S povolením vrchních a s obzvláštním obdarováním Jeho císařské a královské milosti v latinském jazyku na světlo vydaný. Nyní pak na česko přeložený od dvojctihodného kněze P. Jana Barnera z téhož Tovaryšstva Ježíšového (V Praze ... Léta Páně 1706)*. Do českého jazyka knihu přeložil Jan Barner, také příslušník Tovaryšstva Ježíšova, výborný kazatel a překladatel, podílející se na překladu tzv. Bible svatováclavské.

První část naší práce bude věnována obecným informacím týkajících se *Knih hospodářských*, jejich autora Kryštofa Fischera a překladatele Jana Barnera. Ačkoliv Kryštof Fischer svou tvorbou spadá do období baroka, podle periodizace Václava Černého¹ konkrétně do prvních tří období, a mohlo by se tedy zdát, že nebude problém najít o něm dostatek informací, opak je pravdou. Dostupné informace o této osobě nejsou příliš rozsáhlé. Kromě *Knihopisu českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*, který uvádí pouze základní informace o jeho životě, nám k jeho bližšímu poznání posloužila kniha *Tovaryšstvo Ježíšovo* Ivany Čornejové, která ale poskytuje pouze výběrové informace o tomto autorovi. Do období baroka je zařaditelný i výše zmiňovaný Jan Barner. Jeho činnost se prolíná do

¹ Černý, V.: *Až do předsíně nebes*. Mladá fronta, Praha 1996.

tří období baroka, konkrétně do prvního, druhého a třetího. Z tohoto důvodu trochu blíže popíšeme charakter tehdejší doby, který bude sloužit jako východisko jeho tvorby a činnosti, a poté se zaměříme na jeho život a činnost.

V části nazvané Fonologická stránka jazyka *Knih hospodářských* se vždy u jednotlivých hláskových změn seznámíme s touto změnou nejprve teoreticky, uvedeme, jak o této změně smýšlí barokní gramatikové, jako byl např. M. V. Šteyer, J. Konstanc, V. J. Rosa a další. Následně budou uváděny příklady, které jsme v textu našli. Budeme sledovat pouze ta slova, u kterých daná změna proběhla, z čehož nakonec vyvodíme, zda se autor tohoto textu přiklání spíše k progresivnější formě pronikající z mluvené podoby jazyka, či zda se spíše drží starší podoby jazyka.

Po jazykovědném rozboru, který vychází z celého textu prvního dílu *Knih hospodářských*, následuje kapitola věnovaná hospodářskému názvosloví z oblasti polního hospodaření a pěstování užitkových rostlin. Z důvodu rozsáhlosti prvního dílu *Knih hospodářských* se budeme zabývat pouze prvním a čtvrtým traktátem s názvy *O děláni polí* a *O zahradě a zahradních věcech*. Výběr těchto dvou traktátů je podmíněn shodným tématem, které se týká pěstování rostlin na poli a v zahradách. Z tohoto důvodu vynecháme poslední kapitolu čtvrtého traktátu s názvem *O včelách a medu*, která tematicky nezapadá do našeho konceptu. V jednotlivých kapitolách obou traktátů vždy velice podrobně popíšeme, o co se v dané kapitole jedná, u neznámých slov a slovních spojení vysvětlíme, co tato slova znamenají, neopomeneme ani jejich zapojení do kontextu. Vyvrcholením naší práce bude slovníček hospodářských pojmenování, z nichž některá lze označit jako termíny.

Jak jsme již naznačili v prvním odstavci, naším cílem bude zhodnocení úrovně jazyka naukové prózy a pořízení soupisu terminologických jednotek. Splněním tohoto cíle by naše práce měla být dílčím příspěvkem ke grantovému úkolu s názvem *K jazyku a stylu v době barokní*, reg. číslo 405/07/0201, jehož řešitelkami jsou vyučující z oddělení historických jazykovědných disciplín a starší české literatury Ústavu bohemistiky FF JU v Českých Budějovicích. Základ našeho zkoumání budou tvořit slova, která získáme pomocí metody excerptce. Tohoto cíle se budeme snažit dosáhnout pomocí dalších různých metod, např. deduktivní (od obecného k jednotlivému), induktivní (od jednotlivého k obecnému), konfrontační – tuto metodu použijeme především při významových rozporech jednotlivých termínů, srovnáváním terminologie *Knih hospodářských*, *Jungmannova slovníku*, *Slovníku spisovné češtiny* aj. Tento cíl bude náš hlavní, dalo by se říci objektivní, bude

doložen příklady z textu, nebude ale zcela jistě jediný. Naplnění touhy poznat hospodářskou terminologii z dřívější doby, obohatit své znalosti v oboru, který nás zajímá, bude zcela jistě patřit mezi naše další, osobní cíle, které si touto diplomovou prací splníme.

1. OBDOBÍ BAROKA

1.1 I. OBDOBÍ BAROKA

Počátek 17. století je charakterizován vleklými politickými, hospodářskými a kulturními spory. Jedná se především o neshody mezi měšťanstvem a šlechtou, protestantskou většinou a katolickou menšinou. Posledním z těchto sporů je pak humanismus na jedné straně a nastupující baroko na straně druhé. Vyvrcholením těchto výše jmenovaných neshod je 23. května 1618 konaná defenestrace dvou místodržících a představitelů habsbursko-klerikálního tábora, Viléma Slavaty z Chlumu a Košumberka a Jaroslava Bořity z Martinic. Po této události je ze země vypovězen jezuitský řád jako podpora Habsburků, kteří jsou zbaveni vlády. Situace se ale obrací a vrací do starých kolejí poté, co jsou vojska nekatolických stavů v bitvě na Bílé hoře poražena a k moci se opět dostávají Habsburkové.² Období bitvy na Bílé hoře a rok 1650 pak Václav Černý označuje za první fázi českého baroka a nazývá představitele slovesného baroka *pokolením Bílé hory*.³ Mezi nejvýznamnější osobnosti této doby patří nepochybně Jan Ámos Komenský se svým pansofickým dílem, které překračuje svoji dobu. Dále jsou to členové jezuitského řádu, jejichž díla slouží především k praktickým účelům církevního boje. Jak píše Václav Černý ve své knize, uplatňují se literárně jejich díla spíše kvantitou než kvalitou. Za jezuitské autory můžeme jmenovat Alberta Chanovského z Dlouhé Vsi, který působil v jižních a západních Čechách, a Jiřího Plachého-Fera, bojovného pražského kazatele a překladatele. Z oblasti krásné literatury bychom pak neměli zapomenout na Václava Františka Kozmánka, který je znám svým barokním divadlem.

1.2 II. OBDOBÍ BAROKA

Druhá generace českého baroka se částečně kryje s první, patří do ní autoři, kteří se narodili ve dvacátých a třicátých letech 17. století, jejich díla jsou ale naprosto odlišná od předchozí první generace, proto je Václav Černý řadí do generace druhé. Tato generace sice nezažila Bílou horu, ale je poznamenána třicetiletou válkou a s ní spojenými hrůzami. Je to generace, která žije tzv. *doma a za hranicemi*. Tuto generaci nazývá Václav Černý *pokolením zbuldozerování národní*

² Kopecký, M.: *Slovesnost českého baroka*. Masarykova univerzita, Brno 1997.

³ Černý, V.: *Až do předsíně nebes*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 278.

*společnosti*⁴. Je to generace, která zažila násilnou germanizaci, s níž nesouhlasila a proti níž se snažila bojovat, což je pro ni typické. Hlavními zastánci češství a českého jazyka jsou lidé, kteří se sdružují kolem postavy Bohuslava Balbína. Je to především Jan Drachovský, Jan Tanner, Matěj Tanner, Matěj Václav Šteyer, Tomáš Pešina z Čechorodu nebo Jan Kořínek. Tito autoři rozšiřují barokní koncepci národnosti o vědomí či sebevědomí jazykové. Snaží se o povznesení českého jazyka, vydávají různé gramatiky: Konstancův *Brus*, Šteyerův *Žáček*, latinská gramatika Václava Jandyta. Tato generace je generací největšího barokního kancionálu i generací přípravy a edice Nového zákona Bible svatováclavské, na které se podíleli Šteyer, Konstanc a Barner. V této době se rozvíjí také barokní lyrika, a to především zásluhou Felixe Kadlinského, Bedřicha Bridela a Václava Jana Rosy.

1.3 III. OBDOBÍ BAROKA

Období této generace lze vymezit roky 1680 - 1710. Jedná se o generaci, ve které převažují svým významem tzv. umění neslovesná - jako je malířství, sochařství či architektura. Z významných malířů můžeme jmenovat Jana Jiřího Heinsche, Petra Brandla nebo Jana Kupeckého. Za zmínku stojí určitě i sochař Jan Brokof starší, který zkrášluje Karlův most svými sochami, především pak sochou Jana Nepomuckého.

Budeme-li se zabývat literární činností této doby, je nutno zmínit především oblast rétoriky a kazatelství. Pouze tato dvě odvětví se v této době ještě nějakým způsobem rozvíjejí, ostatní část literární tvorby totiž pouze pokračuje ve šlépějích předchozích generací a nijak se nerozvíjí, proto Černý tuto generaci nazývá *pokolení pokračovatelů*⁵. Z významných autorů, kteří se zabývali kazatelstvím, je nutno jmenovat Jana Kleklara, Jana Barnera, tlumočitele proslulého tyrolského kazatele Georga Scherera, dále pak Daniela Nietscheho, který napsal soubor kázání *Berla královská*. Další významnou osobností tohoto období, která si zaslouží být jmenována, je zcela jistě František Antonín Špork. Tento člověk dal popud k překladu a nesl náklad tří náboženských knížek, mezi nimiž je nejznámější *Bonreposbüchl*.

⁴ Černý, V.: *Až do předsíně nebes*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 288.

⁵ Černý, V.: *Až do předsíně nebes*. Mladá fronta, Praha 1996, s. 305.

2. JAN BARNER

Osoba Jana Barnera se prolíná do tří období českého baroka. Svým datem narození zapadá Jan Barner do prvního období, jeho činnost při přípravě *Svatováclavské bible* spadá do druhého období a třetí barokní fáze zahrnuje jeho překladatelskou činnost a uzavírá se jeho smrtí.

Jak jsme již podotkli v prvním odstavci, svým datem narození patří osobnost Jana Barnera do prvního období českého slovesného baroka. Tento muž se totiž narodil 3. února roku 1643 v Jičíně. Další údaje o něm říkají, že 13. ledna 1663 vstoupil v Brně do jezuitského řádu, kde pracoval jako učitel humanitních nauk. Jeho učitelská činnost však neměla dlouhého trvání, učitelství se věnoval pouze pět let, a poté jeho kroky směřovaly do oblasti spisovatelství a překladatelství, a to především z francouzštiny, němčiny a latiny. Z jeho překladů můžeme jmenovat N. Caussina – *Dvůr svatý aneb křesťanská naučení ve všelijakých duchovních cvičeních a ctnostech*, N. Fontaina – *Příběhové písemní Starého i Nového zákona*, G. Scherera - *Kázání na nedělní evangelia přes celý rok*. Opomenout zcela jistě nelze ani překlad *Knih hospodářských* od již zmíněného Kryštofa Fischera. Po jeho smrti byl pak vydán ještě jeden překlad týkající se oblasti kázání. Jednalo se o dílo od G. Scherera *Kázání na sváteční evangelia a o umučení Páně přes celý rok*.

Do jeho další překladatelské a spisovatelské činnosti můžeme zařadit i účast na přípravě vydání *Svatováclavské bible*, která naplnila touhy věřících lidí po novém českém překladu bible. Tato touha se objevovala již v polovině 16. století, kdy rychlý vývoj jazyka archaizoval bibli vytištěnou v Benátkách roku 1506. Do luteránského prostředí pak patřila Melantrichova bible (vyšla poprvé roku 1549 a pak ještě pětkrát, naposledy v roce 1613) a do česko-bratrského *Bible kralická* (tištěná v šesti dílech mezi lety 1579 - 1594 a jako jednodílná roku 1596 a 1613). Impuls k práci na novém textu bible dal roku 1670 pražský arcibiskup Matouš Ferdinand Sobek z Bilenberka a realizace se ujali tři jezuité, Matěj Václav Šteyer, Jiří Konstanc a Jan Barner. Mezi těmito třemi muži měl vedoucí postavení M. V. Šteyer, který měl nejvíce zkušeností a jazykových znalostí. Napsal totiž pravopisnou příručku *Ortographia aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti* (1668, tzv. *Žáček*), roku 1669 založil nakladatelství náboženské literatury *Svatováclavské dědictví*, které do roku 1790 vydalo asi 80.000 výtisků českých knih. Významně přispěl tento muž i do oblasti hymnologie šestkrát vydaným *Kancionálem*

českým, do homiletiky pak sedmkrát vydanou *Postilou katolickou*. Se Šteyerem úzce spolupracoval druhý z námi jmenovaných mužů, Jiří Konstanc. Tato spolupráce se týkala především překladu Nového zákona, do kterého Konstanc velice ostře zasahoval přísným jazykovým korigováním, které osvědčil už předtím ve svém spise *Lima linguae Bohemicae*, tj. *Brus jazyka českého* (1667). Nejmladší z trojice Jan Baner pak pokračoval po smrti Jiřího Konstance roku 1673 se Šteyerem na překladu starozákonních knih. Během této práce na Starém zákoně ale Šteyer při překládání *Knihy Jobovy* umírá a Jan Baner je nucen dokončit překlad Starého zákona sám. Nakonec ještě stihne jeho zrevidování, ale nedočká se už jeho vytištění, protože roku 1708 umírá.

Svatováclavská bible ale není pouze zásluhou těchto tří mužů. Vzhledem k rozsáhlosti textu totiž není možné, aby tuto práci zvládli pouze tři lidé. Proto se na ní podíleli i další členové Tovaryšstva Ježíšova, jejichž jména nebyla nikde uvedena. Vedle rozsáhlosti textu působila obtíže také časová tíseň. Nový zákon byl potřebný pro pastorační a navíc nástupce Matouše Ferdinanda Sobka z Bilenberka arcibiskup Jan Fridrich z Valdštejna také vyžadoval rychlé vydání Nového zákona. Z tohoto důvodu byly do Nového zákona Svatozáclavské bible přebírány celé pasáže Kralické bible. Starý zákon už nepodléhal tak velké časové tísně, a tak zde již není patrný tak velký vliv Kralické bible. Nový zákon byl poprvé vydán roku 1677, Starý zákon pak v letech 1712 a 1715. Zájem o nový biblický text nebyl prvním vydáním uspokojen, což dokazují dobové zprávy. Proto vyšel tento spis znovu mezi léty 1769 - 1771 a třetí vydání (textově revidované Václavem Fortunátem Durychem a Františkem Faustínem Procházkou) pak pochází z let 1778-1780.

3. KRYŠTOF FISCHER

Podle datace českého baroka podle Václava Černého patří Kryštof Fischer do všech tří období baroka. Narodil se totiž roku 1611 v České Lípě a zemřel na počátku třetího období baroka, tedy v roce 1680 v Průhonicích. O jeho životě toho mnoho nevíme, z Knihopisu se pouze dozvídáme, že zlomovým rokem pro jeho život byl rok 1628, kdy se stal členem Tovaryšstva Ježíšova, poté učil v Praze poezii. Poslední informace z Knihopisu uvádí, že byl správcem statků koleje Klementinské.

Jako zlomový jsme označili rok 1628, kdy Kryštof Fischer vstupuje do jezuitského řádu. Tento řád byl založen Ignácem z Loyoly, který během svého zotavování po zranění nohy četl knihy Jakuba de Voragina a Ludolfa Saského. Tyto knihy zachycovaly životy světců a Ignác byl jimi natolik okouzlen, že se rozhodl konat věci ve službách božích. Začal tedy studovat na různých univerzitách a 14. března 1534 se stal magistrem filozofie. V koleji sv. Barbory pak našel spřízněné duše, jako byli Petr Faber, Šimon Rodriguez a František Xaver z Navarry, s nimiž vytvořil jádro Tovaryšstva Ježíšova, jehož vznik byl oficiálně potvrzen roku 1540. Tento řád je řádem řeholních kleriků, jehož základ tvoří kněží, kteří kromě tradičních slibů chudoby, čistoty a pokory skládají ještě zvláštní slib poslušnosti Svatému Otci (papeži). Hlavním spirituálním východiskem tohoto řádu jsou duchovní cvičení (*Exercitia spiritualia*) Ignáce z Loyoly, jež mají člověka přivést k opravdovému poznání Boha i sebe samého. Poznávacím znakem řádu jsou černé taláry s cingulem⁶ a černý klobouk, který nosí na hlavě.

Do centra Českého království se jezuitský řád dostává 18. dubna roku 1556. V tuto dobu k nám přichází dvanáct jezuitů, aby podle přání Ignáce z Loyoly znovu povznesli katolické náboženství. Sídlem Tovaryšstva se stává dominikánský klášter u sv. Klimenta v Praze neboli svatoklimentská kolej⁷. Pravidla v těchto kolejích byla pevně stanovena, každý tu měl svoji funkci, jezuitský řád zavedl množství funkcí označovaných termínem prefekt. Byl tu tedy studijní prefekt, prefekt kostela, tiskárny, na hospodářskou oblast se pak specializoval otec ministr (původní význ. z lat. *minister*=sluha) a jemu podřízený ekonom. K jezuitským řádovým domům totiž patřily i rozsáhlé pozemky, a tak je zřejmé, že se o ně jezuité museli starat, byli tedy i

⁶ Cingulum: šňůra k přepásání kněžského nebo řeholního roucha, SSJČ, díl I., A-G, s. 212.

⁷ Nižším, ale zato nejvíce rozšířeným typem jezuitských řádových domů byly koleje, jichž bývalo v každé provincii několik, Čornejová, I.: *Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*. Mladá fronta, Praha 1995, s. 55.

dobrymi ekonomy. Mezi vyhlášené ekonomy té doby patřil i Kryštof Fischer, regent panství svatoklimentské koleje, který byl i autorem teoretické příručky o vhodném hospodaření na nevolnických statcích *Oeconomia Suburbana I. 1679, II. 1683*. Svědectví o tom, že tento muž byl ve svém oboru skutečně mistrem a uznávaným člověkem, dokládá to, že rebelové na Litoměřicku, kde také ležely statky klementinské koleje, byli ochotni přistoupit k obnovení robotních povinností, pokud je k tomu vyzve a za jejich práva se zaručí právě otec Fischer. Fischer dále hleděl na to, aby poddaným vládl s co největším respektem k jejich potřebám. Prosazoval názor, že sedlákům je třeba upravit jejich povinnosti tak, aby mohli úspěšně pracovat jak na panském, tak na svém majetku.⁸

Kryštof Fischer byl tedy autorem Knih hospodářských, jejichž celý název zní takto: *Knihy hospodářské skrze dvojctihodného kněze Kryštoffa Fissera z Tovaryšstva Ježíšova sepsané. Díl první o hospodářství polním nejprv léta 1679. S povolením vrchních a s obzvláštním obdarováním Jeho císařské a královské milosti v latinském jazyku na světlo vydány. Nyní pak na česko přeložený od dvojctihodného kněze P. Jana Barnera z téhož Tovaryšstva Ježíšového*. Tato, dalo by se říci hospodářská příručka, obsahuje 2 díly. První díl byl napsán roku 1679 a druhý o čtyři roky později, roku 1683. Společné pro oba díly je členění do traktátů, které se pak dále dělí do kapitol. První díl je rozčleněn do deseti traktátů, jejichž společným tématem jsou pole, zahrady, štěpnice, vinice a různé druhy zvířat, jako ovce, pernatá drůbež, dobytek. Druhý díl obsahuje pět traktátů, které spojuje téma kancelář, úředníci, správa panství a další. Počty traktátů jsou tedy odlišné, ale rozsah obou dílů je téměř shodný a čítá okolo 200 stran.

⁸ Čornejová, I.: *Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*. Mladá fronta, Praha 1995, s. 165-166.

4. FONOLOGICKÁ STRÁNKA

4.1 DIFTONGIZACE *y* > *ej*

V této kapitole se budeme věnovat hláskosloví *Knih hospodářských*. Po provedení excerpce se zaměříme na některé nejvýraznější jevy a výsledky změn z období 14. – 16. století, které se v 17. – 18. století projevovaly především v mluveném jazyce, ale pronikaly a byly různou měrou přijímány i do tištěného jazyka. Budeme se zabývat především diftongizací *y* > *ej*, *ú* > *ou*, úžením *é* > *í* a protetickým *v-*. Tyto jevy nejprve popíšeme a poté k nim uvedeme příklady, které jsme našli v textu.

Jak jsme se již zmínili, změna *y* > *ej* patří zcela jistě mezi nejvýznamnější jevy v našem textu. Jaroslav Porák ve své monografii *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis* (1983) uvádí, že první doklady o diftongizaci *y* > *ej* se sice objevují již na konci 14. století, ale v nejstarších tiscích se s *ej* setkáme jen ojediněle. Teprve ve 20. letech 16. století se v některých tiscích objevuje *ej*, nejprve v kmeni slov a v předponě *vy-*, o něco později pak v koncovkách. Další pronikání *ej* do psaného spisovného jazyka a do tiskařského úzu nastává v 17. století. Doklady o tomto pronikání můžeme najít v příručce určené zejména pro tiskaře Matěje Václava Šteyera *Žáček, aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti* (1668). Tento autor se zabývá *ej* zejména v kmeni slov a poukazuje také na určitá slova, která se vyskytují v našem textu v diftongizované podobě. Říká: *Mnozy podlé Staročeského způsobu pjjffj točené y s proužkem, kde nynj obyčegně wyslowugeme ey. Tak pjjffj hýbám, kýwám, wýstupek, smýffljm etc. A tak gest tišťěno w dotčené Biblj. Nic méně poněvadž nynj řjkáme heybám, keyvám, weystupek, smeyffljm etc., gá také tak pjjffj, aby se pjsmo neprotiwilo řeči. Ty čiň yak chceš.*⁹ V koncovkách tvrdých adjektiv se v paradigmatech objevuje *ej* poprvé až v anonymní jezuitské gramatice *Prima principia*. Změna *y* > *ej* se týká ale jen přivlastňovacích zájmen, v paradigmatu tvrdých adjektiv je v koncovkách pouze *y*.

K výskytu *ej* v kmeni slov a v koncovkách se pak vyjadřují i další autoři mluvnic ze 17. století, např. Drachovský, Konstanc a Rosa. Drachovský ve své mluvnici z roku 1660 má podobu s *ej* pouze v nom. sg. *sylnej*, jinak má všude *y*. V mluvnici sice najdeme podoby s *ej*, ale dá se říci, že i přesto Drachovský zřejmě

⁹ Šteyer, M. V.: *Žáček, aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psáti neb tisknouti*. Ed. D. Nečas. Akropolis, Praha 2001, s. 76-77. Text pravopisně netranskribován.

preferuje podoby s *y*. Obdobně je na tom i Václav Jan Rosa se svou latinskou mluvnicí *Čechořečnost seu Grammatica linguae bohemicae*, který sice uvádí podoby s *y* i *ej*, ale také upřednostňuje koncovky s *y*, ovšem v kmeni slov je u něho časté *ej*. Konstanc ve své mluvnici uvádí podoby s *y* i *ej* – *dobrý, dobrej*, přičemž ani jednu podobu nevyzdvihuje, obě staví na stejné místo.¹⁰

Diftongizace *y* > *ej*, případně přední varianty *i* > *ej* po sykavkách se v našem textu nevyskytuje často. Zaměříme se především na výskyt změn v kmeni slov, v předponě a v koncovkách.

V PŘEDPONĚ *v*Ÿ- se tento jev vyskytuje celkem u 15 slov. Jedná se především o substantiva, adjektiva a adverbia. Ze substantiv zde najdeme převážně maskulina, kterých je celkem 9 – *vejběrek, vejpalek, vejražek, vejřezek, vejsevek, vejstřelek, vejstupek, vejtah, vejtok*. Dále jsou zde 2 feminina – *vejminka, vejška* a 1 neutrum – *vejsluní*. Slovo *vejsluní* se zde vyskytuje nejčastěji, a to sedmkrát, pětkrát se zde setkáme se slovem *vejběrek* a na třetím místě jsou slova *vejistřelek* a *vejtah*, která zde najdeme třikrát.

Vejběrek – s *vejběrkem* 30, 133, *mít vejběrek* 31, *vejběrek nacházeti* 109, *vejběrek v hnoji* 148;

vejminka – *mít vejminy* 83, s *vejminkou* 198;

vejpalek – *vejpalky* 79;

vejražek – *píct z vejražku* 21;

vejřezek – *vejřezky* 37;

vejsevek – *vejsevek* 8, *ve velikém vejsevku* 8;

vejsluní – *vejsluní* 85, *vejsluní nemají doliny* 142, *v vejsluní obdivovat* 158, *místo na vejsluní* 91, 95, 96, 144;

vejistřelek – *vejistřelků* 18, *od vejistřelků* 121, *vejistřelky* 80;

vejstupek – *zaznamenat vejstupek* 157;

vejška – z *vejšky* 37;

vejtah – *ve vejtah* 67, *ve vejtahu* 214, *vejtah živlů* 203;

vejtok – *skrze vejtok* 59.

Změnou *y* > *ej* byla ovlivněna i dvě adjektiva *vejnospý a vejslovný*.

¹⁰ Porák, J.: *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. UK, Praha 1979, s. 143-144.

Vejnospný – *vejnospné* 22, *věc je velmi vejnospná* 105;

vejslovný – *hlas vejslovný* 204;

Diftongizaci v předponě pak najdeme ještě u adverbia – *vejmluvně* – *vejmluvně vypisovat* 106.

V ZÁKLADU SLOVA dochází ke změně celkem u 28 slov, z nichž jsou nejčastější především podstatná jména, slovesa a přídavná jména. Podstatná jména se zde vyskytují celkem v patnácti případech. Jedná se o slova: *bejk*, *blejskáni*, *hlemejžd'*, *mlejn*, *motejl*, *netopejr*, *ohejbnost*, *rejč*, *rejže*, *sejr*, *skrejš*, *šlejm*, *špejchar*, *tejden*, *tejl*. Převážnou část těchto slov tvoří podstatná jména rodu mužského, kterých je 11. Na druhém místě jsou to pak 3 feminina, poslední místo obsadilo slovo *blejskáni*, které je rodu středního. Mnohokrát zde najdeme slovo *mlejn* – celkem 13krát, slovo *bejk* 4krát, 3krát se zde vyskytuje slovo *hlemejžd'*, 2krát pak slovo *rejže*. Zbývající podstatná jména jsou zde pouze po jednom.

Bejk – *bejk* 98, 189, 184 – 2krát;

blejskáni – *od blejskáni* 61;

hlemejžd'ové – *hlemejžd'ové* 84, 97, 25;

mlejn – *v mlejně* 77, 65, 67, 184 - dvakrát, 125, *z mlejna* 65, 67, *do mlejna* 63, 65, *do mlejnů* 60 – dvakrát, *mlejn* 59;

motejl – *motejlové* 125;

netopejr – *odehnat netopejry* 97, *křídly netopejru zahnat* 99;

ohejbnost – *krku ohejbností* 213;

rejč – *rejčem zryti* 83;

rejže – *z rejže* 77, *rejže se seje* 10;

skrejš – *ze skrejší* 160;

sejr – *sejrové* 131, *sejry zachovat* 159, *od sejra* 179, *sejr nejméně červiví* 189, *sejra kráva vydává* 189, *sejra předního a zadního* 190;

šlejm – *šlejmy, jichžto volové hojnost mají* 85;

špejchar – *holubi špejchary loupí* 213;

tejden – *jeden tejden* 201;

tejl – *čelo stojí před tejem* 7.

Změna *y > ej* je patrná i u devíti sloves: ***nerozsejpat se, ohejbat se, omejlít, prejštit se, smejšlet, tejkat se, vyhejbat se, zvejšit, žvejkat***. Nejpočetněji je zastoupeno sloveso *smejšlet*, a to 14krát, sloveso *prejštit se* pak 4krát, *zvejšit* a *vyhejbat se* 2krát, zbývající slovesa jednou.

Nerozsejpat se – *nerozsejpá se* 81;

ohejbat se – *proutí se ohejbalo* 162;

omejlít – *omejlila ho* 144;

prejštit se – *mnoho vody se prejšťí* 159, *prejšťí se pryskyřice* 160, *míza se prejšťí* 166, *se prejšťí* 60;

smejšlet – *smejšlet* 4, *Antrocydes smejšlel* 88, *spisovatelé smejšlejí* 100, *štěpaři smejšlejí* 116, *všichni smejšlejí* 165, *oni smejšlejí* 155, *smejšlím* 116, 64, *jiní smejšlejí* 129, 156, *někteří smejšlejí* 93, 137, 188, 201;

tejkat se – *roubové sebe se tejkali* 119;

vyhejbat se – *strom se vyhejbá* 98, *vyhejbají se mravenci* 125;

zvejšit (se) – *zvejšil mlejnskou pánvičku* 65, *zvejšuje se* 59;

žvejkat – *žvejkat* 85.

Diftongizace v základu slova se týká i 4 adjektiv: ***bejčí, dejchavičný, mejtný, mlejnský***. Jde tedy o tři přídavná jména tvrdá a jedno přídavné jméno měkké. Z těchto čtyř přídavných jmen se ve dvou případech jedná o slova odvozená, u kterých jsme se již diftongizací zabývali, byla to slova *mlejn* a *bejk* a od nich odvozená přídavná jména *mlejnský* a *bejčí*. Nejvíce je zde zastoupeno adjektivum *bejčí* – dvakrát, ostatní adjektiva pouze jednou.

Bejčí – *...a někdy také potom bejčí žlučí kořen její se poleje...* 128, 195;

dejchavičný – *ovce od přirození svého dejchavičné* 171;

mejtný – *v mejtných lesích* 2;

mlejnský – *mlejnskou pánvičku* 65.

K DIFTONGIZACI původního měkkého *í* po sykavkách a polosykavkách dochází v textu u slovesa ***zejskat***, vyskytuje se celkem 3krát.

Zejskat – *hospodář zejská požehnání* 34, *štěpař místo zejská* 111, *kůň potravu zejskati přinucen bývá* 187.

U adverbia *vejš* se zde jedná o komparativ a superlativ příslovce *vysoke*. Komparativ *vejš* se objevuje v textu pětkrát a superlativ *nejvejš* třikrát.

Vejš – *vejše štěpovat* 115, 117, *vejše řezat* 143, *stromové vejše rostou* 155, *vejše přivázat* 75, *nejvejš* 98, 68, *na nejvejš* 6.

KONCOVKY adjektiv a rodových zájmen diftongizací *y > ej* zasaženy nebyly vůbec. V celém textu se nám nepodařilo najít jediný případ diftongizované koncovky.

Celkově se tento jev v našem textu neobjevuje tak často, převažují spíše nediftongizované tvary slov s *y, í*, autor se spíše kloní k humanistické češtině.

4.2 DIFTONGIZACE *ú > ou*

Další významnou hláskovou změnou je diftongizace *ú > ou*. Jedná se o hláskovou změnu, která probíhala paralelně s diftongizací *y > ej*, tedy zhruba od konce 14. století. Diftong, který z *ú* vznikl, se nejčastěji označoval spřežkou *au* nebo písmenem *v*, méně obvyklé byly spřežky *aw* nebo *av*. Jak uvádí Jaroslav Porák ve své monografii *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis* (1983), psaní *au* uvnitř a na konci slova místo staršího *ú* začalo v tiscích převažovat od konce 20. let 16. století, od poloviny 16. století je už *ú* jen velmi řídké. Na začátku slova, po předponě nebo ve spřežkách byl ale vývoj poněkud odlišný, protože psaní *au* zde pronikalo později a pomaleji. Rozdílné bylo pronikání *au* i v jednotlivých slovech, tiscích či rukopisech. Poměrně brzy se začínají podoby s *au* objevovat v lékařské literatuře, jen řídko se pak vyskytují podoby s *au* v textech s náboženskou tematikou.

Jak tedy můžeme vidět, proniká psaní *au* na začátku slov pomaleji než v ostatních pozicích. Názory gramatiků 16. století bohužel neznáme, protože se k otázce *v-/au-* na začátku slova nevyjadřují. Autoři mluvnic ze 17. století převážně preferují psaní *au-*. O převaze *au-* v úzu 17. století svědčí i formulace v Rosově *Čechořečnosti*. Rosa dával přednost podobám s *au-* a jako první se zabýval tímto jevem i z hlediska slovtvorného.¹¹ S V. J. Rosou souhlasí i další autor gramatiky V.

¹¹ Porák, J.: *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. UK, Praha 1979, s. 116.

Jandyt, který v textu své mluvnice důsledně užívá podob s *au-*. M. V. Šteyer upřednostňuje psaní podle soudobého mluveného úzu a staví se proti úzu Kralické bible; k této problematice dále říká: „*Mnozy pjjfj auroda, auřad, aupad etc. W dotčené Bibli čteš vroda, vřad, vpad etc. A tak bez pochyby mělo by se psáti. Nic méně poněwadž nynj wyslowuge <m> au, já raděgi pjjfj auřad, aupad nežli vřad, vpad etc.*“¹² (Žáček 78)¹³

Tyto mluvnice ze 17. stol. nám tedy podávají svědectví o soudobém mluveném i psaném úzu. Dozvídáme se, že preferují především podoby s *au-*. Tyto podoby, které byly původně považovány za stylisticky příznakové, od 2. pol. 16. stol. převládají a stávají se stylisticky bezpříznakové.

V analyzovaném textu jsme se zabývali pouze diftongizací *ú > ou (au)*¹⁴ na počátku slova. Tato diftongizace zasáhla především substantiva. Četné doklady poukazují i na výskyt diftongizace u adjektiv. Dalším slovním druhem, u kterého se změna *ú > ou (au)* vyskytuje, je adverbium.

Z 22 podstatných jmen tvoří převážnou část maskulina – 14: ***aučet, aučinek, aud, audolí, auhor, auklad, aul, aumysl, auplatek, auraz, aurok, auřad, auředník, auštípek***. Feminina zde najdeme 6krát: ***auhona, aulehle, auplnost, auprava, auroda, aurodnost*** a neutra pouze dvakrát: ***autočiště, audolí***. Slovo *auhoř* má v našem textu dvojí význam, jednak je tímto slovem označeno slovo *auhor* - *znamená vlastně roli, která se uvoraná k druhému roku nechává*¹⁵, jednak je tímto slovem označen název ryby *auhoř* – *pokolení ryb holobříšních, auhořovitých od něho tak zvaných*¹⁶. *Auhoř* jako role (pole) - *třetí díl rolí aneb auhoř* 11, *...pásti stádo na suchých lukách a auhořích* 170, *...pásti je bude na aulehlich a auhořích* 196, *... pole na auhořích od předešlého roku ležící* 14. *Auhoř* jako ryba - *kachna pohlcuje auhoře* 211.

Při excerpování jsme narazili i na jedno vlastní jméno, a to ***Austí***. Jedná se patrně o název města Ústí nad Labem – *...Nejlepší se rodí okolo Klatov, Plzně, Žatce a Austí...* 74.

Aučet – *při aučtech* 200;

¹² Tento text ponechán v původní pravopisně netranskribované podobě.

¹³ Porák, J.: *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. UK, Praha 1979, s. 116.

¹⁴ V této kapitole ponecháváme netranskribované podoby *au*, jinak je text v celé části nazvaně *Fonologická stránka* pravopisně transkribován.

¹⁵ JgS, díl I. A-J, s. 33.

¹⁶ JgS, díl I. A-J, s. 34.

aučinek –... *my pak ovesným pivem notně opojeni týž aučinek při sobě zkušujeme...* 27, *v aučincích* 86, *...abych jiných nesčíslných jeho aučinků smlčel..* 152, *měsíc působí aučinky* 19, *mimo mnohé její aučinky* 87;

aud – *na audech* 139, *ve všech audech* 152, ... *audu život skrze svou nedbalost odjímat* 108, *srovnání audů* 205, *podle audů člověka* 87, *zarážet audy* 100;

audolí – *přes audolí* 185, *hluboká audolí* (1.p., č.j.) 6, *pole tučnější a aurodné a otevřená audolí lépe bude okolo sv. Václava osyt* 22, *v audolích* 17, 18, 142, 181

auhona – *bez auhony* 70, 152, 8, 9;

auhor – *aby auhor vyhnojen byl ...* 36, *auhory zdělavat* 14, *třetí díl rolí aneb auhoř* 11, *kachna pohlcuje auhoře* 211, ... *pásti stádo na suchých lukách a auhořích* 170, ... *pásti je bude na aulehlich a auhořích* 196, ... *pole na auhořích od předešlého roku ležící* 14, *auhořové* 84;

auklad – *necítit aukladů* 182;

aul – *aul* 102, 106, *v aule* 102, *před aulem* 102, *u dvířek aulu* 102, *do aulu* 105, *auly chránit* 158;

aulehle – *aulehle to jest země na jaro podvoraná ...* 11, ... *aulehle zvorávati začneš ...* 14, *na aulehlich* 170;

aumysl – *od aumyslu poblaudit* 6;

auplatek – *pod auplatkem* 197;

auplavice – *dostat auplavici* 103, *auplavici zastaviti* 130;

auplnost – *v auplnosti měsíce* 123;

auprava – *petržel jest posavád ve všech zahradách známá bylina ... obyčejná ústům a žaludku ... nám pak výborná auprava pro polívky* 90;

auraz – *bez aurazu* 77, 34, 124, 135, 110 - 2krát, 117 - 2krát, ... *dřevo aby od slunce aurazu nevzalo* 123, *aurazu od zimy nevzít* 128, *auraz se nestal* 146;

auroda – *pro aurodu* 36, ... *předznamenává neaurodu ...* 23;

aurodnost – *překážet aurodnosti* 27, *uškodit aurodnosti* 129, ... *když některý rok nese dub mnoho žaludů předznamenává tou svou aurodností delší zimu* 168, *v aurodnosti* 75;

aurok – *pod aurok najaté* 179, 4, *aurok složit* 191;

auřad - *zastaňme auřad dobrého hospodáře ...* 5, ...*pacholek hlaupý zastáváje sládkův auřad* 60, ...*správcům, kteří auřad zastávají ...* 108, ... *dohlížel zda-li pacholci auřad svůj náležitě zastávají* 174;

auředník - *necht' se nespolehá na pilnost svých auředníků 7, zdali cizí myslivci aneb auředníci zvěř loví ... 157, aby něco z ní k sobě auředníci přitáhnouti mohli 200, představit auředníky 31, jestli auředník z téhož krkavčího vejce se vylíhl 180, a nemá od něho klíče nežli sládek a hospodář aneb věrný nějaký auředník ... 71, v přítomnosti auředníka 172, naučení auředníkům 214;*

Austí - *Nejlepší se rodí okolo Klatov, Plzně Žatce a Austí... 74;*

auštipek - *nikoli poněvadž by ani neslušelo bez ošklivosti a auštičku jeho ukázati 130;*

autočiště - *že jest to poslední autočiště 205.*

Ke změně *ú > ou (au)* došlo i u adjektiv. Změna se dotkla adjektiv, která jsou odvozená od podstatných jmen vyskytujících se v textu: **aučinnivý, audolní, auhorní, aulehlý, auplný, aurodný, austecký**. Další adjektiva, která se vyznačují diftongizací *ú > ou (au)*, jsou: **auhlavní** a **autlý**. Adjektiva **aučinnivý, aurodný** a **autlý** zde nalezneme i v komparativu. Ve dvou případech se zde setkáme i se superlativem, a to u adjektiv **aurodný** a **aučinnivý**. Přídavné jméno **aurodný** se zde ve třech případech vyskytuje i s předponou *ne-*, tedy **neurodný** - *kteraužto jestli nevyhubují docela vinných kmenů, aspoň je velmi neurodné činí ... 100; Mívá mnoho vlků (kdoule), od nichž pilně očištěna býti má, aby neurodnou učiněna nebyla 128; ... v rok neurodný skrovně se s potravou jednati má... 196.*

Aučinnivý - *tento prostředek byl jest z knihy sprostých liků ale velmi aučinnivý 70, štěpovaný nicméně ve všem v moci, v vůni a v platnosti mnohem jest aučinnivější než planý 74, ... vejce ... a čím čerstvější jsou, tím lepší chuť mají a příjemnější jsou i aučinnivější v žaludku 202, ... já pak za nejpilnější a nejaučinnivější mám ... 193;*

audolní – *rovinu audolní nejvíce miluje chmel 75;*

auhlavní - *a podobní životčichové do něho přístupu neměli aneb vlci auhlavní hus nepřátelé ... 208; Poněvadž pak vlci praví nesytové a ovec auhlavní nepřátelé začastý i do počítaných se dávají ... 174;*

auhorní – *auhorní pole každého třetího léta hnojívá se... 149;*

aulehlý - *pole chce býti omaštěno: ne tak aulehlá pole která... 36, na aulehlých polích 170;*

auplný – *k auplnému dozrání 150, k auplnému měsíci 18, 19, k auplnému věku 212, aby auplný užitek časem svým vydávalo 17, v samým auplným měsíci 19;*

aurodný – jak jest země aurodná 100, pole mrvy nepotřebují, protože bez toho velmi aurodné učiněné jsou 36, zemi kterouž z hlubšího místa aurodné půdy berou 38, pole tučnější a aurodné a otevřená audolí lépe bude okolo sv. Václava osyt 22, v zemi aurodné 28, do aurodné země 91, v aurodné zemi 109, aurodnější jest malé roli však dobře dělané 8, Aurodnější osení na cizích polích bývá 8, pole když si odpočívá, potom aurodnější bývá 11, nebo tím způsobem mnohem silnější a aurodnější nad vysátá učiněna bývají 11, s velikým užitkem záhonky své aurodnější činí 38, jiná (pšenice) zase jest bez vosin holá a jiná chlupatá a ta aurodnější nežli ona 20, jestli pak z požehnání božího který rok aurodnější vydá žeň 33, a někdy přišli na obilí z aurodnější pole 35, do aurodnější půdy 109, žádný pak strom v zemích našich tak dobře neroste a aurodnější nad něj není 132, čas jednou mírnější a aurodnější 143, z aurodného stromu 120, na aurodném poli 184, v aurodném kraji 33, jacíž jsou vysoký jedle, smolné borovice aurodní bukové 155, dvůr má aurodnou půdu 189, v aurodný rok 141, a tak z planého, trpkého, kyselého a nechutného kmene aurodný strom učiněn bývá 108, z aurodných kmenů 148, při aurodných štěpích 162, v aurodným dvoře 191, to jest místo aurodnými stromy vysázené 107, kteraužto jestli nevyhubují docela vinných kmenů aspoň je velmi neaurodné činí 100, Mívá mnoho vlků (kdoule), od nichž pilně očištěna býti má, aby neaurodnou učiněna nebyla. 128, v rok neaurodný skrovně se s potravou jednati má 196, Dub mezi lesními stromy na ovoce nejaurdnější ... 162;

austecký - já nětco málo o austeckých chmelnic děláni navrhnu 74;

autlý - duchem svým a nadchnutím autlá dětinská těla nakažují 101, a ačkoli autlé přirození stromů cítí 107, nebo poněvadž kůra kmene mnohem tvrdší jest nežli kůra ročního raubu a protož autlého ne odtud daufati se má 119, pakli vycházející z semena autlejší pláň... 113, protože jsou přirození autlejšího 113, aby autlejší bylnám místo zdí byli ... 80, v autlém věku 128, aneb jsou-li ještě autlí (fíkoví stromové), mají se.. 131, matkám a ročňátkům nejlepší dávati se má: těmto pokud ještě autlí jsou 172, autlý dobytek nedávno obnažený přílišně trápen bývá 177, bez škody autlých stromků 173, suchota autlých listů 93, ale nemálo škodliví (mravenci) všem stromům zvláště autlým a mladým 124.

Diftongizace *ú > ou (au)* proběhla i u dvou adverbii: **aučínlivěji**, **auplně**. Adverbium *auplně* se v našem textu vyskytuje celkem sedmnáckrát, *aučínlivěji* 4krát.

Aučinlivěji – 16, 96, 98, 111;

auplně – 14, 27, 29, 32, 35, 73, 76, 77, 79, 110, 111, 121, 124, 145, 150, 192, 203.

Uvedený přehled dokladů diftongizace *ú > ou (au)* je zcela určitě dostatečným důkazem toho, že tento jev se v našem textu vyskytoval poměrně často. Dalo by se říci, že diftongizované podoby na začátku slova převažovaly nad nediftongizovanými, které se v textu téměř nevyskytují. Tento jev se týkal především podstatných jmen a od nich odvozených přídavných jmen, nevyhnul se ale ani příslovcím.

4.3 ÚŽENÍ *é > í*

Jaroslav Porák ve své monografii *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis* (1983) uvádí, že úženi *é > í* je doloženo již ve 14. století, řídce pak také v 15. století a teprve až v 16. století přibývá slov s úžením *é > í*. Názory na vznik této změny jsou různé. Jan Gebauer úženi považuje za hláskovou změnu, Arnošt Lamprecht se pak domnívá, že jde o zavřenou výslovnost *é*. Předpokládá se, že *é* bylo vyslovováno velmi úzce, což způsobilo snadnější přechod do *í*.

V prvotiscích a tiscích z počátku 16. století se *í* vyskytuje pouze po hláskách *č, ř, ž, š, l*. Nezúžené *é* zde pak převažuje. Hojněji se zúžené *í* vyskytuje až ve 30. letech 16. století. V této době začaly pronikat zúžené podoby především do deminutiv typu *jadýrko, dvířka, studýnka*. Zúžené podoby najdeme i u přejatých slov na *-ěř halíř, kanclíř*. Zúžené *í* proniká i do některých tvarů sloves. Od 30. let 16. století jsou některá slova doložena výhradně již s *í*. Jsou to např.¹⁷ slova *dýlka, nýbrž, polívka*. Jestliže mluvíme o úženi u těchto slov, jedná se především o úženi v základu slova. Dalším typem úženi, které probíhalo, bylo úženi v koncovkách adjektiv a zájmen. Jak je uvedeno v monografii Jaroslava Poráka, toto úženi v koncovkách tvrdých adjektiv a zájmen se v tiscích neprosadilo. V textech, jejichž jazyk je bližší jazyku mluvenému, se ale zúžené podoby vyskytují.

Zúžením *é > í* se zabývají i někteří gramatikové 16. a 17. století. Je to především Jan Blahoslav, který úženi v koncovkách pokládá za jev nářeční nebo

¹⁷ Záměrně uvádíme tato slova, protože se některá z nich vyskytují i v našem textu.

běžně mluvený. U tohoto autora se podoby s *i* vyskytují pouze ojediněle. Jestliže se nyní zaměříme na mluvnice z období 17. století, měli bychom se zcela jistě věnovat Konstancovu *Brusu* z 2. pol. 17. stol., protože tento autor věnuje ve svém díle velkou pozornost právě tomuto jevu. V paradigmatu skloňování tvrdých adjektiv užívá obojí koncovky, přičemž ale dává spíše přednost koncovkám s *é*. Mnoho slov u něj najdeme ale s obojí podobou *i/é* - *dohlédám/dohlídám*. Je nutné podotknout, že některé podoby s úžením však označuje jako stylově nižší.

Šteyer pak také užívá obojích podob *é/i* v paradigmatech adjektiv, typická je u něj ovšem převaha koncovek s *é*. Další, kdo se touto problematikou zabýval, je V. J. Rosa. Tento autor slavné gramatiky *Čechořečnost* úžení taktéž nezavrhuje. V koncovkách adjektiv a zájmen u něj najedeme zúžené i nezúžené podoby, stejně tak i v základu slov.

Co se týče novočeského spisovného jazyka, stojí *i* místo *é* po měkkých souhláskách, po ostatních souhláskách jsou pak možné obojí varianty. Po *l* se objevují taktéž obě varianty *é/i* – *polévka/polívka, létat/lítat*. Pouze *é* bývá v infinitivech a dále pak ve slovech jako – *péče, délka*. Nezúžené *é* se vyskytuje i v deklinačních koncovkách přídavných jmen.

Jak jsme se již zmínili, byla tato změna provedena v kmeni slov a v koncovkách přídavných jmen a zájmen. V našem textu se tato změna objevila i u číslovek a příslovčí.

V KMENI SLOVA se s úžením setkáme jen zřídka. Bylo provedeno převážně u podstatných jmen, dále i u přídavných jmen a sloves.

Z podstatných jmen zde převažují feminina *dýlka, myšlinka*. Opomenout nemůžeme ani neutra a maskulina, protože právě maskulinum *lík* se zde vyskytuje nejhojněji. Jak se dozvídáme v *Humanistické češtině. Hláskosloví a pravopisu* (1983), substantivum *lík* je mladšího a knižního původu a začalo se prosazovat vedle synonyma *lékařství* až v 17. století, kdy ho už častěji nalezneme s *í*.

Dýlka – po *dýlce pole* 89;

mlíčný - *vykazují se mu pak dvě nebo tři krávy v panském chlévě, aby mlíčnýho jejich požíval.* 170; *Obyčej bývá, že sedmého dne mlíčný přichází ovčákovi...* 179;

myšlinka – v *myšlinkách* 5;

lík – *lík poskytovat* 84, 152, 79, 203, *moc v líkách* 133, *líkové se dělají* 152, *líkové jim se předeptsati mají* 193, *proti čemuž rozdílní líkové se přednášejí* 72, *že v mnohých věcech podobní jsou líkové lidí a stromů* 122, *z knihy prostých líků* 70, *k líkům se hodí* 128, *k líkům med podávat* 105, *líky přistojiti* 188, *líky strojí se z piva* 73;

stýblo - *a stýblo jeho velice klesá* 24, *neb nejtenčejší stýblo má* 24, *a v kratší stýblo vyvstává* 23, *nebo syrová jeho stýbla nemohou tak vysušena býti ...* 30.

V textu se setkáme pouze s jedním přídavným jménem *mlíčný*, které se již vyskytlo v substantivizované podobě v předchozí části naší práce - *vykazují se mu pak dvě nebo tři krávy v panském chlévě, aby mlíčnýho jejich požíval.* 170; *Obyčej bývá, že sedmého dne mlíčný přichází ovčákovi ...* 179. I zde se budeme zabývat pouze úžením po *l*, úžení v koncovce se budeme věnovat později, v další části práce.

Mlíčný – *z mlíčnýho zisku* 169.

Sloveso, v jehož základu nastala změna *é > í*, je v textu obsaženo jediné, a to *povědit*. V textu je použito n-ového přičestí, jde tedy o tvar *povědíno* - *postačí to, což povědíno jest...* 101, *...o hnojení povědíno jest nětco jinde...* 148.

K ÚŽENÍ V KONCOVKÁCH číslovek dochází v našem textu pouze u řadové číslovky *čtvrtý*. Tato číslovka je zde ve spojení s podstatným jménem rodu středního, v 6. pádě čísla jednotného.

Čtvrtý – *na čtvrtým kolínku* 20.

Změna *é > í* je patrná také ve slovotvorné příponě příslovcí, vzniklých z předložkových pádů: *počtrnáctý, počtvrtý, podesátý, podevátý, podruhý, podvanáctý, pojedenať, pokaždý, poosmý, popatnáctý, popátý, posedmnáctý, posedmý, pošestnáctý, potřináctý, začastý*.

Počtrnáctý – 67, 68;

počtvrtý – 71, 166, 173, 189, 195, 214, 59, 66, 67, 68, 93, 79 – 4krát;

podesátý – 67, 68;

podevátý – 67, 68, 214;

podruhý – 79, 192, 180, 179, 173, 7, 19, 120, 166, 184, 189, 193, 195, 65, 68, 75, 76, 109, 207, 214, 59, 71;
podvanáctý – 67, 68;
pojedenáctý – 67, 68;
pokaždý – 212, 65;
poosmý – 67, 68, 214;
popatnáctý – 67, 68;
popátý – 166, 173, 189, 195, 214, 60, 67, 68;
posedmnáctý – 67, 68;
posedmý – 173, 196, 214, 60, 67;
pošestnáctý – 67, 68;
pošestý – 173, 196, 214, 60, 67;
potřináctý – 67, 68;
začastý – 79, 64, 63, 171, 158, 151, 156, 112, 96, 103, 132, 180, 181, 182, 199, 207, 208, 70, 174, 164, 141, 19 – 2krát, 30, 35, 127, 130.

Ve zúžené podobě jsme našli i koncovky některých zájmen. Tento výskyt koncovek jsme zaregistrovali především u neurčitého zájmena *každý*, a to nejčastěji v lokálu singuláru u maskulin, neuter a feminin, lokál singuláru maskulin se zúženou koncovkou se objevil i u neurčitého zájmena *nějaký*. Úžení pak postihlo i další zájmena, zájmeno přivlastňovací *svůj* a zájmena ukazovací *takový* a *sám*. U zájmena *svůj* a *sám* proběhlo úžení v lokálu singuláru maskulin. Ukazovací zájmeno *sám* zde vyjadřuje těsnou časovou blízkost ... *ne pak v samým ouplným měsíci...* 19, v dalším příkladu pak toto zájmeno označuje mnohost *Samý kosti a v kostích mozk jest velmi užitečný ...* 167.

V lokálu a akuzativu singuláru maskulin nastalo úžení u ukazovacího zájmena *takový*. U tohoto zájmena, stejně jako u zájmena *sám*, najdeme úžení i v nominativu plurálu feminin.

Každý – v *každý krajině* 154, *při každým dvoře* 16, *v každým dvoře* 207, *při každým hospodářství* 213;

nějaký – *při nějakým dvoře* 10;

sám – ... *ne pak v samým ouplným měsíci...* 19, *samý kosti a v kostích mozk jest velmi užitečný...* 167;

svůj – na svém statku 7, při svém statku 108, na svém dvoře 3;
takový – Má se také patřiti na věk kmene: nebo jestli on již příliš starý a nestatečný, mají se čerstvější a co se dřeva dotýče mladší vybrati jsouli jací: nebo takový silnější ratolesti nesou a hojnější potravu mají ... 146; o takovém lese 155, o takovém pivováře 61, a takový jeho jednotejným krokem s rovnou snadností rádi táhnou... 184.

Nejčastěji se s úžením *é > í* v koncovce setkáme u přídavných jmen. Jedná se především o přídavná jména tvrdá. Nejhojněji je úžení provedeno v lokálu singuláru maskulin, dále pak i u feminin a neuter.

Ouplný - ... ne pak v samým ouplným měsíci... 19;
ourodný – v ourodným dvoře 191;
celý – v celým domě 134, v celým roce 186, po celým těle 194;
cytycenský - ... povídá o jakéms Zenovovi cytycenským muži nevrhlým... 153;
dobrý - při všem dobrým hospodářství 173;
dvořský – o dvořským ptáku 201;
fíkový – o fíkovým stromu 131;
chatrný - v chatrným špalku přestávat 105;
jediný – na jediným stromě 115;
jistý – na jistým dílu 11;
kořenný - při kořenný zahradě 107;
krátký – v krátkým čase 31, 100, 102, 135, 146, 165, 179;
neourodný – v neourodným dvoře 191;
nebeský – o nebeským hospodáři 141;
nedlouhý – po nedlouhým čase 139;
nepohodlný – v nepohodlným čase 123;
nevrhlý – o muži nevrhlým 153;
panský – na panským hnojišti 200;
pašijový – v pašijovým týhodnu 26;
plný – po plným měsíci 19, 26, 29, v plným měsíci 91, 92;
předešlý – v předešlý kapitole 68;
představený – v představeným příkladu 190;
přestupný – v přestupným roce 116, 117;

přidaný – v přidaným příkladu 162;
přístný – o muži přístným 153;
skrovný – při skrovným stole 211;
spořádaný – při spořádaným pivováře 59 – 2krát, v dobře spořádaným ovčinci 173;
starý – v Starým zákoně 3;
špatný – na špatným seně 186;
štěpovaný – na štěpovaným stromě 120 – 2krát;
veliký - po velikým přívalu 22;
zdělaný – na dobře zdělaným záhoně 16.

Zúžené koncovky v jednotném čísle najdeme pak již pouze v nominativu středního rodu, dále v genitivu a akuzativu mužského a středního rodu. Některá adjektiva v nominativu pak fungují jako součást přísudku jmenného se sponou.

Jarý - ... míšenina pak dělá se z rozdílného obilí, z ovsa, ... z jarýho žita 184;
mlíčný - z mlíčnýho zisku 169;
ničemný – Jestli tomu tak, není tedy ono ničemný, jakýmž je Latiníci nazývají 130;
ostuzený – pole bývá ostuzený 36;
půldruhý - ... a jestli jest půda písčítá na půldruhýho lokte ... 162;
sladký – sladký ovoce nesou 129;
větrný - ... a není nebezpečství, aby v čas hustšího povětří aneb větrnýho ... 68.

Úžení *é > í* se projevilo také v plurálu adjektiv, a to především v nominativu maskulin, feminin a neuter, kde adjektiva v mnoha případech fungují jako součást jmenného přísudku se sponou.

Arménský – veliká podobně jest rozdílnost mezi švestkami špendlíky, planý, arménský, ... 133;
bílý - ... skrze rozdílnost barev na listech svých nebo z jedné strany jsou bílý... 161;
brněnský - veliká podobně jest rozdílnost mezi švestkami špendlíky, planý, ..., brněnský, ... 133;
damašský - veliká podobně jest rozdílnost mezi švestkami špendlíky, planý, ..., damašský, ... 133;
dešťový - jest pak veliký rozdíl mezi vodami: jsou pramenitý, ..., dešťový 60;

donucený – včely hladem donucený 103;

mdlý – ratolesti budou mdlý 121;

mladý – Nejvíce pak k tomu dohlížeti se má, aby ovce nebyly příliš starý, ani také příliš mladý 169; Rozličnými potravy vykrmeny bývají husy, později starý, rychleji mladý od tučnosti žloutnou ... 110;

nenasycený - ... zvláště při kachnách a holubích: nebo první jsou nenasycený (kachny) ... 199;

obrácený – vinice v pole obrácený 141;

oloupaný – Škodlivější jsou větší nežli malé, obzvláště oloupaný (okurky) 96;

pečený - ... (husy) platí nicméně za to své provinění pečený i vařený chutnou kůží svou ... 208;

pobitý – Kádě pak a sudy neb bečky mají býti dobře obručemi pobitý ... 150;

podrobený – střechy nebývají podrobený ... 161;

pramenitý - jest pak veliký rozdíl mezi vodami: jsou pramenitý, ..., dešťový 60;

příjemný – Vajec dosti mnoho nesou a vysedí, ale těžce vychovávány bývají leč od šafářky přirození toho ptáka a potrav, kteréby jemu zdravý a příjemný byly, povědomé 205;

říčný - jest pak veliký rozdíl mezi vodami: jsou pramenitý, ..., říčný 60;

sedmihradský - veliká podobně jest rozdílnost mezi švestkami špendlíky, planý, ..., arménský, sedmihradský, ... 133;

shnilý – třísky jsou shnilý 37;

slitý – Při malém hospodářství všechny ty potrav slitý bývají ... 195;

složený – snopy v schránkách složený 35;

smrtdlný – smrtdlný pak nemoci stromů jsou tyto... 122;

sprostý – Třešně a višně mnohonásobné jsou: sprostý, zahradní, hamerle, turecký, španělský, uherský ... 132;

starý – Jestli které louky jsou příliš starý a tlustým mechem zarostlý... 183; Nejvíce pak k tomu dohlížeti se má, aby ovce nebyly příliš starý, ani také příliš mladý. 169, Rozličnými potravy vykrmeny bývají husy, později starý, rychleji mladý od tučnosti žloutnou ... 110;

škodlivý – myši škodlivý jsou 98;

španělský - Třešně a višně mnohonásobné jsou: sprostý, zahradní, hamerle, turecký, španělský, uherský 132;

uzrálý - žaludy pak dobře uzrálý ... se zšrotují ... 196;

vařený - (husy) platí nicméně za to své provinění pečený i vařený chutnou kůží svou 208;

vehnaný - kamžto po houfích svině vehnaný bývají 197;

veliký - jakožto takových míst veliký milovnice 162;

vyschlý - žaludy pak dobře uzrálý nejprv pod střechou aneb v komorách vyschlý ve mlejně běžně se zšrotují 196;

vysoký - jacíž jsou vysoký jedle, smolné borovice, potočný volše, ... 155;

vzdálený – vzdálený mají být sazenice 96;

zacpaný – jsou cesty zacpaný 161;

začernalý - skrze rozdílnost barev na listech svých nebo z jedné strany jsou bílý, na druhé pak začernalý ... 161;

zamezený – jsou cesty zamezený 161;

zanesený – louky zanesený blátem 181;

zatočený - Při beranu schvaluje se vysoké tělo, čelo široké, rohy zatočený ... 169.

V našem textu se objevují i zajímavé doklady, kdy je použito v jedné větě několik adjektiv, která se vztahují k témuž substantivu, přičemž některá zachovávají nezúženou podobu a některá mají zúženou koncovku.

Červený - na to též pozor dáti máš při rozdílném přirození vinných kmenů: červený vejše zřežeš nežli bílé ... 143;

dvojnásobný – Dvojnásobný jsou moruše: černé a bílé ... 128, Bývají pak dvojnásobný louky, totiž temeništné a suché... 181;

obživený - ... jikry nezažitné do plodních rybníků vnáší, kdežto jikry obživený v štíky rychle vyrostou ... 211;

ohebný - ... Jiné (vrby) jsou ne tak vysoké, snědý poněkud barvy, velmi ohebný, jenž se hodí na obruče ... 162;

sprostý – Třešně a višně mnohonásobné jsou: sprostý, zahradní, hamerle, turecký, španělský, uherský ... 132.

Jako další zajímavost bychom uvedli to, že se v textu vyskytují v jedné větě vztažná zájmena v nezúžené podobě a přídavná jména v zúžené podobě, při čemž se vztahují k témuž substantivu.

Přednesený - ... příčiny, které přednesený jsou... 161;

široký – Po dvou letech opět dva vedlejší psi zuby odhazují a místo nich dva jiné širší dostávají a od té doby jim více zuby nerostou a všechny ty široký, kteréž na místa prvních... 169.

V jednom případě zde zájmeno *který* vystupuje v nezúžené podobě jako zájmeno neurčité, přídavná jména *starý* a *zarostlý* jsou zde ve zúženém tvaru. Zajímavé pak je, že se přitom přídavná jména i zájmeno vztahují k témuž podstatnému jménu.

Starý – Jestli které louky jsou příliš starý a tlustým mechem zarostlý... 183.

V nominativu plurálu došlo ke změně *i* u neuter, kdy se v koncovkách přídavných jmen vyskytuje *-í* . V těchto případech není dodržena rodová shoda (*odstavená mlád'ata, tvrdá vejce*), adjektivum je zakončeno jako v ženském rodě na *-é* a to se úží v *-í* . Ve dvou větách se setkáme výhradně jen s koncovkami adjektiv *-í* .

Odstavený – Když vyrostou již od matky odstavený, nejlepší se jim píce dává... 188;
tvrdý, zkrájený - ... dávají se jim k potravě tvrdý vejce na drobné kusy zkrájený... 209.

V jedné větě je tomu podobně i v akuzativu sg. neuter. Shoda je opět porušena, navíc vztažné zájmeno *které* má tvary nezúžené na *-é* .

Dobry, zly... (*vejce*), které po svrchu plavají, za zly, které pak se potopují, za dobry pokládají ... 201.

V další větě pak najdeme náležitá zakončení *-á* respektující shodu a zároveň se v této větě vyskytují adjektiva se zúženými koncovkami na *-í* .

Měkký, raný, usvadlý – (*jablka*) Shnilá, spadlá, červivá mají se pilně vybíratí a od čerstvých odděliti a zanechati se pro pálení. Ranný, usvadlý, měkký poněvadž dlouho trvati nebudou aneb časně snísti se mají ... 138.

Kromě výskytu zúžených podob v nominativu plurálu adjektiv bychom se měli také zmínit o výskytu úžení u akuzativu plurálu, a to pouze u maskulin a feminin, protože zúžený tvar adjektiv akuzativu plurálu neuter zde vůbec není.

Bedlivý – *bedlivý vinaře oklamat* 153;

dobrý – *dobrý vinaře oklamat* 153;

dvouletý – *kupovat stromečky dvouletý* 111;

jiný – *potřebuje jiný nástroje* 186;

kořenný - *abych nicméně docela suchou nohou kořenný zahrady neproběhl ...* 82;

ovesný – *ovesný žně poznati* 28;

rovný – ... *(vůl) mající kratší nohy, však rovný* 184;

snědý - *Za nejlepšího pak vola pokládá se ten, jenž má silnější šíji, rty snědy, ...* 184;

stejný – *brázdy stejný dělat* 14;

štěpovaný – *kupovat stromečky štěpovaný* 111;

tříletý – *vzíti tříletý rouby* 114.

S plurálovým zúženým zakončením adjektiva se v jednom případě setkáme i v genitivu feminin. Za povšimnutí určitě stojí i to, že se v tomto případě k podstatnému jménu *vrby* vztahuje adjektivum *vysoký*, které je v nezúženém tvaru, a zároveň se k tomuto substantivu vztahuje adjektivum *snědý* v zúžené podobě.

Snědý - ...*(vrby) jiné jsou ne tak vysoké, snědý barvy...* 162.

Stejně jako u nominativu a genitivu plurálu, tak i v akuzativu plurálu můžeme najít jednu zajímavost, kdy se v jedné větě setkáváme se zúženým a zároveň i nezúženým adjektivem, které přísluší ke stejnému substantivu.

Zvařený – *V Němcích ovesné kroupy s tučnou masitou polívkou zvařený při večerech, jakožto nejzdravější vaření jídadí* 27.

Neměli bychom opomenout ani substantivizovaná přídavná jména. V předchozí části jsme se již věnovali úžení u slova *mlíčný* uprostřed slova po *l*. Nyní se zaměříme na zúžené koncovky tohoto slova. Toto slovo úží pouze v nominativu a genitivu singuláru. Při excerpci jsme ještě zúžené koncovky

v singuláru našli u slov *pocestný a pálený*. Tato slova mají zúženou podobu pouze v akuzativu a genitivu. U slova *pocestný* bychom v této souvislosti rádi upozornili na spojení ... *spravuje pečlivého pocestného*... 206; v tomto spojení se totiž vyskytuje nezúžené přídavné jméno vedle zúženého substantivizovaného adjektiva.

Mličný - ... *ku pomoci vykazují se mu dvě nebo tři krávy v panském chlévě, aby mličného jejich požíval* 170; *Obyčej bývá, že sedmého dne mličný přichází ovčákovi* ... 179;

pálený - *aby přes celou zimu svině náležitou potravou zaopatřil, ze stodol a mlatů plévy pilně shledával, kal z vína a z páleného snášel*... 196;

pocestný - ... *čímž řídí a spravuje pečlivého pocestného*... 206.

Naproti tomu další substantivizované adjektivum *poddaný* se v našem textu objevuje pouze v genitivu a akuzativu plurálu.

Poddaný - *Dobře pak učiní, jestli je dá dělati skrze poddaný, má-li které* 30; ... *ale k těmž taky jsem vzbuzoval, ano i přinutil poddaný, aby každoročně při svém statku tucet planých stromků sázeli*... 108.

Jak již jsme poznamenali, bylo naším úkolem excerpovat ta slova, u nichž úžení proběhlo v kmeni slov a v koncovkách. Z výše uvedených příkladů je patrné, že úžení bylo nejčastěji provedeno v koncovkách, a to především u přídavných jmen tvrdých a zájmen, která se skloňují podle tvrdých adjektiv. Za zmínku zcela jistě stojí i úžení příslovcí, která vznikla z předložkových pádů. Jak již bylo podotknuto, vyskytovaly se vedle zúžených variant i nezúžené podoby, především u koncovek přídavných jmen a vztažných zájmen. Z tohoto jevu můžeme usuzovat, že úžení nebylo důsledné, že se v textu vyskytuje i velké množství nezúžených podob, kterými jsme se ale v naší excerpci nezabývali.

4.4 PROTETICKÉ v-

Slovo *proteze* pochází z řečtiny a znamená *předsunutí hlásky na počátku slova po pauze*.¹⁸ V našem případě se jedná o protezi u hlásky v-, která byla

¹⁸ Lexikografický kolektiv Ústavu pro jazyk český AV ČR: *Slovník spisovného jazyka českého, díl IV., P-Q*. Academia, Praha 1989, s. 481.

předsunuta před samohlásku *o*. Doklady tohoto protetického *v*- pocházejí již ze 14. století, během století šestnáctého se pak tento jev rozšířil až na hranici východní Moravy.

Jak je uvedeno v knize J. Poráka *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis* (1983), protetické *v*- neproniklo plně do spisovného jazyka. Vyskytovalo se totiž ve spisovných textech v různých dobách a v různé míře. V 1. pol. 16. století protetického *v*- přibývá, a to především v lékařské literatuře, učebnicích počtů, zábavné literatuře a divadelních hrách. Protezi můžeme spatřit i u příjmeních *Vopička, Votruba, Vobr*¹⁹ a u místních jmen, jmen řek a dalších jmen, která jsou součástí běžného úzu a nejsou omezena jen na užití úzce lokální *Vorlice, Votava, Vostrov*.²⁰ Je tedy patrné, že je zde snaha protetické *v*- prosadit v co největším počtu textů, prosadit ho do spisovného úzu. Na druhé straně je zde ale zároveň i opačná tendence, a to zachovat starší podoby slov bez proteze. Tato tendence je nejvýraznější v náboženských, nábožensko-filozofických a nábožensko-vzdělávatelných textech.

Po neúspěšné snaze prosadit protetické *v*- do spisovného úzu, se začíná používání protetického *v*- rozlišovat stylisticky, tzn. tisky populárně-naučné či zábavné mají *v*- a texty náboženského zaměření jsou bez proteze. Toto rozlišení pak stírá kralický úzus, který upřednostňuje podoby s *o*-. Po roce 1620 je ale toto stylové rozlišení porušováno, podoby s *v*- pronikají i do „vyššího“ stylu.

K užívání protetického *v*- se pak vyjadřují i někteří gramatikové 17. století, např. J. Konstanc, M. V. Šteyer a V. J. Rosa, V. B. Nudožerský. Tito autoři se převážně staví proti užívání podob s *v*-, ale v některých případech protetické *v*- povolují. V. B. Nudožerský spolu s V. J. Rosou připouští protezi zejména v poezii z důvodů metrických. Šteyer pak upozorňuje, že *v*- se má psát ve slovech jako *woják, woda* atd.²¹

Dnešní územní rozsah protetického *v*- je přibližně ze 16. století. Protetické *v*- najdeme v nářečích v Čechách, ovšem bez oblasti Doudlebska, dále pak v západní části nářečí hanáckých. Východní polovina Moravy se vyznačuje *o*- bez proteze.²²

¹⁹ Porák, J.: *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. UK, Praha 1979, s. 121.

²⁰ Porák, J.: *tamtéž*.

²¹ Porák, J.: *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. UK, Praha 1979, s. 132.

²² Lamprecht, A. - Šlosar, D. - Bauer, J.: *Historická mluvnice češtiny*. SPN, Praha 1986, s. 98-99.

Protetické *v-* se tedy nepodařilo prosadit do spisovného jazyka ani v dřívějších dobách, ani dnes. Proteze s *v-* patří tedy mezi jevy nářeční a obecně české.

Při excerpce tohoto jevu v *Knihách hospodářských* jsme narazili pouze na několik slov s protezí. Nejčastější je proteze u podstatných jmen, která jsou zastoupena slovy **vokurka**, **volše**, **voráč**, **vorání**, **vorba**, **votava** a **votruba**. Jak je vidět, převahu zde mají feminina, pouze slovo *voráč* zastupuje maskulina, neutra v našem textu mají jen jediného zástupce s protezí.

Vokurka – *Když hřmí, dí Paladius, vokurka jakoby strachem zděšena byla...* 96;

Podobně s vokurkami jednati se musí... 96; *Vokurky tak milují vodu, že...* 98;

volše - *... jacíž jsou vysoký jedle, smolné borovice, potočný volše...* 155;

voráč – *Šafář pak ustavičně a opatrně pozor dá na voráče, aby nic z strniště...* 14; *aby snad voráč nezasáhl mrtvé země...* 16; *aneb šafář se přičiní a napomene voráče* ... 15;

vorání – *Neměj v nenávisti robotních díl ..., ani rolí vorání stvořeného od Nejvyššího* 4;

vorba - *... tato vorba má poněkud hlubší býti ...* 15, *...ta pak druhá vorba časně konati se má...*15; *Po této práci následuje třetí vorba...* 16; *... před druhou vorbou...* 36;

votava - *na suchých loukách, na nichž votava neroste...* 171, *... nemají pak se hnáti na temeništné louky, na nichž votava roste...* 171, *...votava přichází beránkům ...* 172; *že když se časně seno sklídí, rychle votava na místě jeho roste ...* 182, *ale vždycky skrovnou toliko potravou, tj. senem, votavou* 188, *votavou telata krmena býti mají* 188;

votruby – *Počtvrtý, že votrubami studenou vodou politymi...* 195.

Slova *vorný* a *voraný* jsou jedinými zástupci adjektiv v našem textu.

vorný - *... pak-li tu před tím bylo vorné pole...* 75;

voraný - *... aby nová země s onehdejší voranou užitečně smíšena byla ...* 15.

V jednom případě jsme našli i jméno vlastní, název města *Kostelec nad Vorlicí*, který je v textu použit jako adjektivum.

Kostelec nad Vorlicí - Já nětco málo o ousteckých chmelnic děláni tu navrhnu, jakožto o zemi blízké od vlasti mé, kteráž nebyla-li hospodářství mého přes 16 let mistryně (nebo za takovou do desíti let Kosteleckou nad Vorlicí s počestností uznávám...) 74.

Zcela opomenout nemůžeme ani slovesa, i když se u nich proteze prosadila pouze v jednom případě.

Vorat – ... když se tak vorá, že mezi dvouma šíř od sebe vzdálenými rozhory...10, pole počtvrtý se vorá a vždy nová půda se přitom podbírání... 16.

Proteze je prokazatelná i u dalších slov, která jsou od výše uvedených slov odvozená pomocí předpon **z-**, **za-**, **pod-**, **pře-**.

Podvoraný –na poli časně podvoraném... 10, oulehle to jest země na jaro podvoraná 11, i ta bez meškání podvoraná býti mají 14, na pole (ne příliš hluboce) již podvorané a zvláčené hnůj vyvésti 14, ani noviny, které po dlouhém odpočinutí zase podvorané bývají 36, ...aby ouhor nejprv podvoraný a od drnových kořenů skrze náležité vláčení osvobozený 36;

podvorat - aby zemi nejen posvrchu podvorala... 14, Podruhý stromoví s kořenem at se vyplení, aneb jestli ono maličké, vyseká a podvorá 16, aneb co by ouplně podvoráno nebylo, nepozůstalo...14;

převorávati - ... pole převorávati budeš, kterážto práce... 15;

zavorati - třetího roku bude se moci zavorati ... 182, do země ji zavoráš ... 14, ...aby když hnůj zavorávati budou, všecken jej zavorali ... 15, ...a tak jest jedna z příčin, pro něž pšenice se zavorává ... 18;

zvorání - ...po prvním zvorání... 15;

zvoraný - on dobré semeno do dobře a čerstvě zvoraného pole plnou hrstí na všechny strany házel 5, Malé roli dobře zdělané nejlepší a hojné zrna přináší: běžně pak zvorané neužitečné bodláče a koukol plodí... 8, ...oulehle zvorávati začneš, aneb jak staří mluví, ouhory zdělávati: zvorané silnými bránami hned a silně rozdrobíš... 14, rozsíváč rozsívá po jitru na zvoraných záhoních obilí... 17;

zvorati - lépe jest méně vysítí a lépe zvorati 8, jestli je zle dělati budeš a běžně zvoráš, nadarmo je děláš ... 8, ... oulehle zvorávati začneš... 14.

Ve sledovaném textu se nevyskytuje proteze příliš často, což můžeme vidět z uvedených příkladů. Proteze zde tedy nebyla provedena důsledně a vedle protetického *v-* se zde setkáme i s podobami bez proteze. Dá se říci, že ji překladatel Barner přijal jen omezeně.

5. KNIHY HOSPODÁŘSKÉ SKRZE DVOJCTIHODNÉHO KNĚZE KRYŠTOFA FIŠERA²³ Z TOVARYŠTVA JEŽÍŠOVA SEPSANÉ

Knihy byly napsány členem Tovaryšstva Ježíšova Kryštofem Fischerem v jazyce latinském. Do češtiny byly přeloženy Janem Barnerem, který se narodil v roce 1643 v Jičíně. Celý život tohoto člověka byl zasvěcen jezuitskému řádu, do kterého vstoupil v Brně roku 1663. Působil zde pět let jako učitel řádových škol, později jako kazatel. Kazatelskou činnost pak provozoval i od roku 1695 v Kutné Hoře. Mezi další významné činnosti Jana Barnera patřilo překladatelství, především z němčiny, francouzštiny a latiny. Jednalo se o spisy N. Caussina, N. Fontaina – např. *Příběhové písemní Starého i Nového zákona*, G. Scherera a již zmíněného Kryštofa Fischera. Opomenout nelze ani úpravu textů pro vydání *Svatováclavské bible*.²⁴

Vrátíme-li se ke *Knihám hospodářským*, zjistíme, že první díl byl napsán roku 1679 a druhý roku 1683. Oba díly byly vytištěny v Praze v *Impresí Universitatis Karlo-Ferdinandové* v koleji Tovaryšstva Ježíšova u svatého Klimenta. Obě knihy mají svou předmluvu a dělí se dále na jednotlivé traktáty a kapitoly. My se budeme zabývat především prvním dílem, který obsahuje deset traktátů, rozčleněných do několika kapitol. Každý traktát pojednává o specifické oblasti polního hospodářství: např. traktát I. *O děláni polí*, traktát II. *O rybách a rybnících*, traktát V. *O štěpnicích*. Z důvodu rozsáhlosti prvního dílu se nejvíce zaměříme na první a čtvrtý traktát s názvy *O děláni polí* a *O zahradě a zahradních věcech*. První traktát obsahuje čtrnáct kapitol se společným tématem, kterým je pole a práce s ním spojené, jako je orba, setí, hnojení, plodiny na něm pěstované. Čtvrtý traktát je zaměřen na oblast týkající se zahradnictví. Skládá se z osmi kapitol, které se zaměřují na druhy bylin a způsoby jejich pěstování.

Jak jsme se již zmínili v úvodu, bude naše práce soustředěna především na první a čtvrtý traktát, ve kterých budeme popisovat a vysvětlovat jednotlivá slova a slovní spojení, která by bylo možné považovat za termíny. Z důvodu přehlednosti označíme slovo, o které se bude jednat, kurzívou a za ně pak do závorčky uvedeme

²³ Příjmení Fischer píšeme kromě nadpisů z Knih hospodářských všude německy, jako je tomu v knihopisu.

²⁴ Autorský a redakční kolektiv, vedoucí redaktor PhDr. Vladimír Forst, Csc., *Lexikon České literatury osobnosti, díla, instituce, A-G*. Academia, Praha 1985, s. 134.

znovu vysvětlované slovo v nominativu singuláru, uděláme dvojtečku a kurzívou napíšeme, co dané slovo znamená podle Jungmannova slovníku, např. ...k obdělávání polí se používají především *brány* (brána: *nástroj voráčský, zubatý, k zavlačování rolí*, JgS, díl I., A-J, s. 170). Vzhledem k tomu, že budeme uvádět citace z *Knih hospodářských*, Jungmannova slovníku a dalších kompendií, kde jsou texty psány starší podobou jazyka a písma, ponecháváme starší podobu jazyka, ale pravopisně ji transkribujeme.

5.1 TRAKTÁT I.

KAPITOLA I. *Co jest hospodářství*

Význam slova *hospodářství* je zcela vystižen citátem: *Šupinu trpkou oloupati musí a tvrdý ořech roztlouci, kdo chce k jádru přijíti a je jísti.*²⁵ Je tedy třeba mnoho práce a úsilí, než se dočkáme nějakého výsledku, v případě polního hospodářství sklizně. Autor nás v této souvislosti upozorňuje na to, že velice záleží na tom, jakým způsobem člověk k hospodářství přistupuje. Jestliže práci na poli bude mít rád, bude se mu zdát snadná, v opačném případě o této práci autor píše toto: *Tak jest sice, jestli k ní nerad přistoupíš a o ní tak omylně smejšleti budeš, odpovíš, že ta práce jest těžká a obtížná.*²⁶ *Polní hospodářství*²⁷ dále charakterizuje citát: *Umění, kteréž o děláni polí a gruntech jedná, dna nemá.*²⁸ Tato věta nám tedy říká, že hospodářství se musíme učit celý život a stejně mu nikdy nebudeme plně rozumět. Můžeme se přiučit nějakým věcem, ale spíše bude převažovat množství těch věcí, které znát nebudeme.

Původ hospodářství je spjat podle Kryštofa Fischera s Bohem. Adam a Eva překročili příkázání a za trest byli odsouzeni k práci, k hospodářství. Polní hospodářství *záleží pak v pracovitém a časném děláni polí a v obrodě potrav,*

²⁵ Fischer, K.: *Knihy hospodářské*. Impresii Universitatis Karlo-Ferdinandové, Praha 1706, s. 5.

²⁶ Fischer, K.: *Knihy hospodářské*. Impresii Universitatis Karlo-Ferdinandové, Praha 1706, s. 4.

²⁷ Polní hospodářství *neboli polaření, zemědělství, jest živnost směřující k tomu, aby polní plodiny, jež polařením těží, co nejvýhodněji zpeněžila, buď přímou spotřebou nebo zkrmením domácích zvířat. Zpravidla jest polaření čili pěstování rostlin (v širším smyslu) sloučeno s chovem domácího zvířectva, jež krmíme pící z luk a jinými neprodejnými nebo málo prodejnými částmi hospodářských plodin (slámou, plevami)*, Otta J.: *Ottův slovník naučný, ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, 11. díl*. nakl. a vydavatel J. Otto, Praha 1897, s. 667-668. JgS, díl I., A-J, s. 735 uvádí, že polní hospodářství znamená *rolnictví*.

²⁸ Fischer, K.: *Knihy hospodářské*. Impresii Universitatis Karlo-Ferdinandové, Praha 1706, s. 5. (dále jen *Knihy hospodářské*)

v pořádně postavených staveních, v hojnosti pernaté drůbeže²⁹, v vejnosným pivováře, v obilnicích a spižárnách v čistotě a celosti zachovaných a k zachování zrna jak sluší rozdělených...³⁰ Pod pojem polní hospodářství spadají také tyto činnosti a skutečnosti: *pilné děláni chmelnic a zahrad, na stálé vodě ležící mlýny, zdravá stáda v ovčincích, silný a užitečný skot, dobrým plodem osázené rybníky, lesy – mýtné i živé, dobře vyhnojené a zdělané vinice.*

Hospodářství je tedy spjaté s Biblií, zabývali se jím již i postavy z Bible, jako byl David, Izák nebo Abraham. O těchto lidech se v této kapitole píše: *Více práce vynakládali v dohlížení na pole, na skoty a všelijaký dobytek, nežli na správu množství svých poddaných.*³¹ Mezi další významné osoby, které se zajímaly o hospodářství, patří vojevůdci, králové, diktátoři. Jako příklad uvádí autor řečníka a vojenského vůdce Kata Censoria, který se nepohodl s městem a začal se obveselovat tím, že *štěpoval vinice, osíval role, zdělával zahrady.* Tento muž pak *dělání pole dobrým obchodem nazýval.*³² Xenofon pak o děláni polí říká, že *dělání polí jest matkou jiných řemesel a je živí.*³³

5.2 TRAKTÁT I.

KAPITOLA II. O děláni rolí veřejné a některá naučení

Celá tato kapitola se tedy věnuje děláni rolí/polí, jak se dovidáme z názvu. Autor dává několik naučení, jak se o role správně starat, jak zvolit vhodnou kvalitu a velikost půdy. Čtenář se dovidá, jaké druhy půd existují, čím se navzájem liší. V této kapitole nalezneme i ponaučení o aritmetice a o správných vlastnostech *hospodáře* (hospodář: *osoblivě rolnictví spravující, hospodář polní*, JgS, díl I., A-J, s. 734).

Začátek kapitoly tvoří vyprávění o hospodáři jménem *Brzosej*, kterého autor potkává. *Brzosej* si prozpěvuje píseň, která charakterizuje hospodaření. Jsou to slova jako: *Kdo skoupě rozsívá, skoupě i žíti bude...*³⁴ Fischer pak tato slova doplňuje ještě o právní notulu (zápis, poznámku): *Dávám, abys dal.*³⁵ Z těchto slov tedy vyplývá, že

²⁹ Drůbež: *hromada neb mnohost něčeho drobného, jako jsou drobné ryby, drobný dobytek, zvláště slepice, kuřata, atd.*, JgS, díl II., A-J, s. 485; pernatá: *co peří má, peřím oděný*, JgS, díl III., P-R, s. 67.

³⁰ Knihy hospodářské, s. 2.

³¹ Knihy hospodářské, s. 2.

³² Knihy hospodářské, s. 4.

³³ Knihy hospodářské, s. 4.

³⁴ Knihy hospodářské, s. 5.

³⁵ Tamtéž, s. 6.

je důležité, aby bylo o pole dobře postaráno, protože, jak se bude hospodář poli věnovat, tak se mu také pole odvděčí. Jestliže roli oseje příliš malým množstvím zrna, málo je bude hnojit, budou tomu pak také odpovídat malé výnosy. Tato slova proto Fischer označuje jako pravidlo, které se při děláni polí má dodržovat. O pole by se tedy podle těchto rad měl hospodář starat co nejlépe, protože *dělání rolí je: Nejprřednější částka hospodářství nejen k zachování lidského pokolení, ale také k vychování všech hověd, stád a skotů, i pernaté drůbeže.*³⁶ Stručně řečeno, dělání rolí je základem obživy lidí i zvířat, bez kterého se hospodářství neobejde. Správný hospodář by tedy měl rozumět hospodářství, měl by mít určité vědomosti o dělání rolí, tyto vědomosti jsou pak popsány v následujících odstavcích.

Nejprve by měl správný hospodář rozumět *gruntům* (grunt, z něm. *Grund* má zde význam „půda“, srov. Dobrovský, *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*, 1821, s. 256 - 257, dále jen DBW). Měl by znát stupeň jejich *hustosti a řídkosti, suchosti a vlhkosti, studenosti a teploty*, protože *svršek země není všude stejný*. Jak píše Fischer: *Někde hustý a hubený, někde kyprý a mastný, vlhký a bahnitý, někde suchoparný a skalnatý.*³⁷ Znamená to tedy, že dobrý hospodář musí rozumět druhům půdy, bonitě půdy. Měl by vědět, které plodiny se pěstují v nížinách, které v oblastech s vyšší nadmořskou výškou. Toto tvrzení je pak dále podpořeno citátem: *Ne všechno každá země plodí, aniž vše vydává, jakož také ne všickni se ke všemu hodí.*³⁸ Jako nejlepší řešení je zde navrženo, aby každý hospodář hospodařil na *gruntu, tj. na statku,*³⁹ kde se narodil, protože ten nejlépe zná a má s ním zkušenosti, které získával od mládí. Ví tedy, jak a co pěstovat.

Když tedy hospodář rozpozná dobrou půdu od špatné, dokáže určit, co by bylo dobré na oné půdě pěstovat, měl by se také vyznat v aritmetice, aby půdu dobře rozdělil, vypočetl, kdy přijde jaké roční období, zjistil, kam budou nejvíce dopadat sluneční paprsky. Zdůrazňováno je: *Aby sňatek země s nebem učiněn byl.*⁴⁰ To znamená, že je důležitá souhra země a podnebí, počasí. Jestliže se hospodáři podaří nasměrovat své pozemky tak, aby na ně např. slunce svítilo většinu dne, je jasné, že se rostlinám na tomto poli bude dařit lépe než těm, které budou ve stínu.

³⁶ Tamtéž, s. 6.

³⁷ Tamtéž.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Zde ve významu „statek“, cituji: *gruntů pl., nemovití, pozemští statkové*, srov. Dobrovský, *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*, 1821, s. 256-257, dále jen DBW.

⁴⁰ *Knihy hospodářské*, s. 9.

Další vlastností dobrého hospodáře by měla být uvážlivost a mírnost. Správný hospodář by měl nejprve zvážit, jakou velikost pole je schopen obhospodařit, na co stačí jeho síly. Neměl by tedy dělat ukvapené závěry, zorat velké množství polí a o ty se pak nedostatečně starat. Fischer k tomu říká: *Ourodnější jest malé rolí však dobře dělané, nežli veliké zanedbané. Malé rolí dobře zdělané nejlepší a hojné zrno přináší, běžně pak zvorané neužitečné bodláče a koukol plodí.*⁴¹ Autor dále upozorňuje na to, že by se hospodáři měli vyvarovat také toho, aby pole bylo silnější než jeho pán. Měli by tedy při setí šetřit, zasít uvážlivě tak, aby byli schopni pole pak také obhospodařit a sklídit.

Při dělení rolí je pak zdůrazněna i přítomnost hospodáře, který by měl sledovat, jestli se vše děje ve správnou dobu a správným způsobem. Jestliže by se např. pozdě zaseto, nelze to napravit a celý rok z toho bude mít hospodář škodu. Hospodář by tedy neměl spoléhat pouze na své poddané, ale vše pro jistotu kontrolovat. Toto tvrzení je pak podpořeno slovy: *Jestli hospodář sám pilným se neukazuje, nechť se nespolehá na pilnost svých ouředníků, jakž mluví Aristoteles, a pod lenivým pánem nelze se nikdy nadáti dobré čeládky.*⁴²

5.3 TRAKTÁT I.

KAPITOLA III. O rozdělení polí na tři díly

Kapitola třetí je věnována dělení rolí na tři díly⁴³. *Jeden díl* se osívá zimním obilím – to je pšenice, ječmen, žito. Do *druhého dílu* se pak seje jarní semeno – pšenice, ječmen, žito, oves a všeliká vaření. Pod pojmem *vaření* se v našem textu rozumí hrách, konopě, pohanka, proso a rýže. V Jungmannově slovníku (dále jen JgS) pak najdeme pod heslem *vaření*, že se jedná o *vše, co se k jídlu kromě masa vařiti může.*⁴⁴ Je zde rozlišeno *vaření polní a zahradní*. Setkáme se zde i s pojmem *zahrada pro vaření*, což zahrnuje plodiny jako hrách, čočku, vikev a další. *Třetí díl*

⁴¹ Knihy hospodářské, s. 8.

⁴² Knihy hospodářské, s. 7.

⁴³ Trojpolní neboli trojhonné hospodářství: *způsob obhospodařování půdy v období feudalismu. Je jednou z forem tzv. úhorových soustav – orná půda se využívala 2 roky (jeden rok ozim, druhý rok jař) a 1-2 roky se nechávala ležet ladem. Cyklus se pravidelně opakoval, byl dodržován všemi hospodařícími. Universum. Všeobecná encyklopedie, 9. díl, Sp-T. ODEON, Praha 2001, s. 584. Přehled československých dějin I. do roku 1848. Československá akademie věd, Praha 1958, s. 96 uvádí, že trojí střídavé obdělávání půdy (ozim-jař-úhor) bylo výnosnější, ale s náznaky o jeho používání se setkáváme u nás až ve 12. stol. JgS, díl I., A-J, s. 735 píše: *Třípolní neb trojpolní hospodářství, když se toliko pšenicí neb žitem, potom ječmenem a naposledy vařením střídá.**

⁴⁴ Jungmann, J.: *Slovník česko-německý, díl V., W-Ž. 2. vyd., Academia, Praha 1989, s. 22. Dále JgS.*

rolí je nazýván *ouhořem*⁴⁵ a není ničím oset, znamená to tedy, že odpočívá, dalo by se říci nabírá nové síly. Autor o tomto odpočívání píše: *Pole, když si odpočívá, potom ourodnější bývá.*⁴⁶ Za *ouhor* se počítají i *noviny* neboli *klučeniny* a *oulehle*. Pod heslem *klučenina* neboli *novina*⁴⁷ najdeme v Jungmannově slovníku toto: *Novina je nová aneb nově zoraná rolí, roztrhané lado, klučenina.*⁴⁸ Jako *oulehle*⁴⁹ (úlehle) je v JgS označena *nezoraná a tak ulehlá rolí, která 3-4 neb více let nezoraná leží.*⁵⁰ Podle tohoto slovníku je také možné slovo *oulehle* ztotožňovat se slovem *ouhor*, najdeme zde: *oulehle někde tolik co ouhor.* V našem textu je za *oulehli* považována *země na jaro podvoraná.*⁵¹

Jak jsme se již zmínili v prvním odstavci, je možné pěstovat i tzv. vaření. Autor zde nabízí dvě možnosti, kde toto vaření pěstovat. Je možné ho pěstovat na jednom ze dvou dílů role, nebo existují u dvorů a v zahradách obzvláštní pole, kde je možné vaření pěstovat. Tato pole jsou ohrazena ploty nebo zdmi, aby za ně nemohl dobytek. Kromě vaření se na těchto speciálních polích můžeme setkat i s pěstováním tzv. zahradních věcí, tj. zelí, konopě, lnu a řepy.

Podrobně je zde popsáno také to, jak se jednotlivé záhony dělí na lány a kopy záhonů. Označení *záhon* je polysémantické. Zde označuje orané pole, udělané ze šesti, osmi, někdy i více brázd. *Lány* označují obdělanou část polí o určité výměře, *kopy* označují hromady nakopané země.⁵² Nechybí zde ani popis výnosů, které by měl hospodář očekávat z jednotlivých částí osetého pole. Množství obilí, které se má zasít, nebo které se sklídilo během žní, se přepočítává na *korce*, což je podle Machkova Etymologického slovníku (dále jen ESM) *dutá míra na obilí, téměř 1 hektolitr*⁵³.

⁴⁵ JgS, díl I., s. 33 má *ouhor*, tedy úhor, což dokládá výklady z Rosy jako *rolí, která se uvoraná k druhému roku nechává, jinak příloh, oulehlé* a z Komenského (Janua, 388) vybírá k pojmenování *ouhor* synonyma *novina* a *oulehlé*. SSJČ, díl VI., Š-U, s. 300 má úhor: 1. *orná půda ponechaná po jednu vegetační dobu bez obdělání n. bez osetí*, 2. *neobdělaná půda vůbec*.

⁴⁶ Fischer, K.: *Knihy hospodářské*. Impresii Universitatis Karlo-Ferdinandové, Praha 1706, s. 11.

⁴⁷ SSJČ, díl III., M-O, s. 383 uvádí, že se jedná o *nové pole, pozemek přeměněný na ornou půdu*.

⁴⁸ JgS, díl II., K-O, s. 734.

⁴⁹ SSJČ, díl VI., Š-U, s. 319 uvádí, že úlehle je *pole ležící dlouho ladem, úhor*.

⁵⁰ JgS, díl I., A-J, s. 36.

⁵¹ *Knihy hospodářské*, s. 11.

⁵² JgS, díl V., W-Ž, s. 463 vysvětluje **záhon** podle Rosova výkladu jako *část oraného pole, ze šesti nebo osmi, někdy i z více brázd udělanou*; synonymum k *záhonu* je *lícha n. líha*, tj. *podlouhlá plocha, na kterou se dělí zahrada nebo pole*, JgS, díl II., K-O, s. 326; *záhon* v zahradě má i syn. *záhrobec*, JgS, V., s. 463. Označení **lán** (lat. laneus, něm. Lahn) je vysvětleno jako *jistá míra polí, původně tolik, co se jednou přežítí zdělati mohlo*; jeho výměra se liší, JgS, díl II., s. 261, **kopa** značí i počet 60, *obilní kopa=60 snopů, a kopa polí značí 6 korců, 1 korec má čtyři věrtele*, srov. JgS, s. 121, 122 a s. 128.

⁵³ Machek V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968, s. 277.

V celé kapitole se tedy autor věnuje tomu, jak je důležité, aby pole bylo děleno na tři díly a jeden díl mohl odpočívat. Hospodář by neměl ale opomenout také to, že by půda měla být dělena tak, aby zbylo dostatek pastvin pro dobytek: *Ale však tak, abys tím pastev dobytčům potřebných neujal ani pastvě přístupu jim nezamezil.*⁵⁴

5.4 TRAKTÁT I.

KAPITOLA IV. *O obzvláštním dělení rolí*

Dělání polí je závislé na čtyřech věcech: povětrí, vodě, zemi a pilnosti.⁵⁵ První tři jmenované věci nijak člověk přímo změnit nemůže. Podnebí je různé a není všude stejné, nejlepší je ovšem takové, *jenž jest od hlubokých oudolí vzdálené a v noci mlh nemívá.*⁵⁶ Rozdíly v bonitě půdy jsou také znatelné, jiná je půda *hlinovitá, křídovatá, kamenitá, skřemenná, hladovitá, temeništná a mlhavá.* Půdu je možné rozeznat podle zraku, čichu, hmatu a chuti (viz traktát IV., kapitola I.). Kryštof Fischer míní o půdě toto: *Země nad jiné výbornější jest, která ne na rovině leží, nýbrž pomalu jde z kopce: ne na vysoké hoře a drsnatá nýbrž plná bylin: to jest ne dokonce zárovná, aby se vodami nezalila; ne příkrá, aby od přívalům se nesplákla; ani na veliké vejšce, aby škodlivých povětrí přílišně netrpěla, aneb přílišné horkosti podrobena nebyla.*⁵⁷

Ovlivnit povětrí, nebo změnit vlastnosti půdy není v moci hospodáře, ale hospodář by měl mít tu schopnost rozlišit, jaká půda je, jaké jsou její vlastnosti a v jakém se nachází podnebném pásu. Podle toho by pak měl zvolit, jak se o tuto půdu starat, jak ji obdělávat. Ve zdělávání (obdělávání) půdy mu má pomáhat *purkrabí* (purkrabí: z něm. *Burggraf*, zde ve významu *ouředník hospodářský*, JgS, díl III., P-R, s. 760), který má být poctivý, střídmy, věrný a hlavně zkušený. Dalším pomocníkem má být *šafář*⁵⁸ (šafář: *hospodář, poručený vladař, k rozměrování čeládce díla postavený správce, rozdělovatel*, JgS, díl IV., S-U, s. 431), který má jít své *čeledi*⁵⁹ příkladem, má jí ukazovat, jak a co dělat. Šafář má dále dohlédnout na to, aby byla pole obdělána včas a aby byly připraveny všechny nástroje určené k obdělávání polí,

⁵⁴ Knihy hospodářské, s. 11.

⁵⁵ Knihy hospodářské, s. 12.

⁵⁶ Knihy hospodářské, s. 12.

⁵⁷ Knihy hospodářské, s. 12.

⁵⁸ Šafář: *ze střhn. Schaffaere (od schaffen)*, ESM, s. 600.

⁵⁹ JgS, díl I., A-J, s. 270: *čeled'* ve významu: *obojího pohlaví osoby za chléb a mzdu sloužící, služebná čeled', domácí sloužící.*

tj. *fasuňky, vozy, káry, zimní saně, řetězy, brány* (brána: *nástroj voráčský, zubatý, k zavlačování rolí*, JgS, díl I., A-J, s. 170), *pluhy* (pluh: *nástroj skotem neb koňmi taháný, zemi roztrhující v brázdy a mělníci, aby se do ní seti nebo sázeti mohlo*, JgS, díl III., P-R, s. 128), jeden má být *sprostý* (sprostý: *neozdobný, neumělý, prostý, obyčejný, obecný*, JgS, díl IV., S-U, s. 259) a druhý *ušatý* (ušatý pluh neboli ušák: *ucha, t. držadla mající*, JgS, díl IV., S-U, s. 804). Po obstarání těchto věcí následuje podle Fischera toto: *To všecko když bude míti voráč, zapřáhne do pluhu koně neb voly a krátce, aby se netrhali, sehnutý, aby z brázdy neb rozhonu⁶⁰ nevystoupil, drže levicí kleč⁶¹ za rukověť, pravicí botku⁶², níž by odhrnoval zemi a drobil s radlicí⁶³ a krojidlem⁶⁴ stejně prokrajuje pole, aby po obrácení drnu kořenové bylin a koukole vyplenění a umrtvení byli, čině rovné brázdy a vystřihuje se, aby ani roklí nenechával, ani hromad nedělal.⁶⁵* Po udělení brázd, se má oráč věnovat *úvratím* (ouvrat': *jest záhon přes všechny konce záhonů příčně jako kraj voraný*, JgS, díl I., A-J, s. 51), orba pak končí až tehdy, když jsou zorána *jitra* (jitro: *míra země, což jedno spřežení volů za den zorati může*, JgS, díl I., A-J, s. 625). Po orbě by se koňům či volům měl dopřát odpočinek a dostatek píce a pití.

Orba je velice důležitou činností, protože napomáhá půdu zkyprít. Pole se dá orat jednou, dvakrát, třikrát, ale i čtyřikrát, podle toho, jestli je či není půda dostatečně nakypřená. Po první orbě má vždy následující orba být hlubší než ta předcházející, pozor se musí ale dávat na to, aby oráč nezasáhl *mrtvou zemi* (mrtvá země: *neourodná, z hluboka vzatá*, JgS, díl I., A-J, s. 507). Kromě kypření půdy se orba dále používá na zaorávání hnoje. Hnůj se může na pole vozit v zimě nebo na jaře. Jako lepší varianta, kdy navážet hnůj na pole, je označena druhá, tedy na jaře. Hnůj může totiž přes zimu vymrznout a ztrácí tak svoji sílu. Při hnojení je velice zdůrazňováno, aby byl hnůj na poli rovnoměrně roznesen a poté dobře zaorán, aby nezůstal na povrchu pole.

⁶⁰ Rozhon neboli rozor: *brázda, která vznikne uprostřed pole, začíná-li se orat od okrajů záhonů doprostřed*, SSJČ, díl V., R-S, s. 143.

⁶¹ Kleč: *držadlo u pluhu neb raději dřeva dvě, za které oráč pluh drží, a jím vládne, jinak slovou sochy, nohy, nožice, těhle, tíhle, avšak kleče jsou křivé u (pluhu), socha rovná u (rádla). Pravá kleč slove zvláště náruční nebo brázdni, levá pak podsední kleče*, JgS, díl II., K-O, s. 62.

⁶² Botka: *vatka, lopatka, již se odhrnuje při vorání hlína z radlice a krojidla*, JgS, díl I., A-J, s. 165.

⁶³ Radlice: *železo třírohé, špičaté, po pravé straně křídlem opatřené, ostré a spodem vyhloubené, v zadním díle mající oko, by se na plaz (náhlaví, čertadlo) nastrčiti a klínkami upevniti mohlo, k odřezávání, podjímání a obrácení země předběžným krojidlem rozříznuté*, JgS, díl III., P-R, s. 782.

⁶⁴ Krojidlo: *nástroj ke krojení, u pluhu dlouhé, nahoře čtverhranné, dole ve způsob nože zhotovené železo, které tolik země odkrojuje, co radlice podebrati a deska odhrnouti v stavu jest, čertadlo, plužní zub*, JgS, díl II., K-O, s. 198.

⁶⁵ Knihy hospodářské, s. 13.

Jestliže je již pole obděláno tímto způsobem, je připravené na setí či sázení. Před setím se pak musí pamatovat na to, aby byla vybrána zrna nejlepší kvality. Ta pozná hospodář podle toho, že jsou nejtěžší a pocházejí z předešlé žně, jsou nová. Sít se mohou i dvouletá semena, ale ta již nejsou tak dobré kvality, trvá déle, než začnou pučet. Po zasetí se musí pole uvláčet branami, které rozdrobí hroudy hlíny, a uválcovat válcí (válec: *k rozmělnění hrud jest asi dva lokte dlouhé, oblé, t. kulovaté, po koncích čepy opatřené dřevo, které, když se po roli táhne, točí se a hroudy rozmačkává*, JgS, díl V., W-Ž, s. 13) či *palicemi* (palice: 1. *asi půl lokte dlouhý, spodem rovný špalík s násadou, tím se nakvašená hlína nejprve pěchuje, 2. palička na hroudy, kterou je na polích roztloukají*, JgS, díl III., P-R, s. 15).

Kromě velice podrobného návodu, jak je třeba se o pole starat, obsahuje tato kapitola i několik užitečných rad týkajících se dělání polí. V žádném případě by se nemělo pole orat, je-li mokré či bahnité. S vláčením se pak nemá otálet, aby pole buď příliš nevyschlo a nebo aby nebylo naopak příliš mokré. Třetí rada se týká ovčáků, kteří by s ovci neměli být na poli příliš dlouho, protože ovčí mrva je palčivá, a obilí pak může více uškodit než pomoci.

5.5 TRAKTÁT I.

KAPITOLA V. *O způsobu a času setí*

Tato část prvního traktátu by se dala nazvat jakousi předmluvou k následujícím sedmi kapitolám. Najdeme zde totiž obecná poučení o tom, jak a kdy správně zasít. V již zmíněných sedmi kapitolách se pak autor věnuje jednotlivým rostlinám jako je oves, žito, pohanka – *Naučení pro žito, Naučení o ovsu, Naučení o pohance* atd.

Typický pro tuto kapitolu je popis člověka, který rozsévá obilí. Tato osoba je zde nazývána *rozsévač*. Úkolem *rozsévače* je *rozsévat obilí* podle přesně daných pravidel: *Při rozsívání semena má je rozsívač stejně házeti pozastavuje se pravou nohou, když kráčí a zrno z rukou vyhazuje*.⁶⁶ *Rosévač* je pojmenován také podle toho, jaké obilí rozsévá, např. ten, kdo rozsévá pšenici, je nazýván *pšeničkář*.⁶⁷ Obilí, které *rozsévač* seje, se dělí na jarní a zimní. Zimní obilí by se mělo sít v srpnu nebo začátkem září, nejlépe před rovnodenností i po rovnodennosti. Tento druh osení by

⁶⁶ Knihy hospodářské, s. 17.

⁶⁷ JgS, díl III., P-R, s. 746, J. cituje podle Dobrovského slovníku.

se měl sít *štedrou rukou* ⁶⁸, což znamená hojně, protože v zimě může dojít k tomu, že obilí od tuhých mrazů či větrů vymrzne nebo vyhnije. Varování je zde i před škůdci, jako jsou myši, ptáci, červi, žížaly a hmyz. Zima může být pro semena škodlivá, ale jsou zde popsány i příznivé účinky zimy na semena. Jestliže již semena pustila kořeny a ujala se, píše se toto: *Snih je prikryl, zima je plodnější činí, protože více potravy k sobě přitahují a pole od sněhu se kvasí, a od sevřeného tepla kořeny jeho se rozmáhají.* ⁶⁹

Pro setí obilí by měla být dobře *zdělaná* pole, jak píše Kryštof Fischer: *Lúno země změkčené a zhotovené.* ⁷⁰ Dále následuje výčet věcí, které by během setí měly být zohledňovány. Sít by se nemělo, když panuje studené povětří, protože v tento čas je země zavřená a nepřijímá semena. O teplých dnech pak autor píše: *V dnech pak poněkud teplých semeno dobře se ujímá a rychle kořeny od sebe pouští, aby ouplný užitek časem svým vydávalo.* ⁷¹ Autor se v této souvislosti vyjadřuje i k tomu, jakým způsobem sít na suchých, vlhkých místech nebo v údolích: *Co se na suchých místech síti má, ať patří k východu a k půlnoci: a co na vlhkých, k poledni a k západu.* ⁷² V údolích by se mělo sít později, protože v těchto místech je dostatek vláhy.

5.6 TRAKTÁT I.

KAPITOLA VI. Naučení o pšenici

Kapitola šestá shrnuje všechny poznatky o pšenici, jak se pšenice dělí, jak se o ni má hospodář správně starat, v jaké půdě se jí nejlépe daří atd. Pšenice je považována za nejužitečnější a nejužitečnější mezi všemi druhy obilí. Ke své potřebě ji užívají zvířata a především lidé. Podle kapitoly *Historia plantarum* od Theofrasta, píše autor, má pšenice více příjmení, existuje více druhů: *afrikánská, pontická a sicilská*. Poslední druh pšenice, tedy *sicilskou*, označuje Plinius za nejlepší. Pšenice je zde dělena také podle toho, jak rychle vyroste a uzraje, mluví se zde o *rychlé a pozdní* pšenici. K rozeznání tohoto druhu obilí se používá i barev – pšenice *bílá* a *červená*. *Bílá* pšenice se hodí na výrobu mouky a má se časněji sít, *červená* pak se používá na slad, protože má v sobě sílu, a má se sít později. O pšenici se ještě

⁶⁸ Knihy hospodářské, s. 17.

⁶⁹ Knihy hospodářské, s. 18.

⁷⁰ Tamtéž, s. 17.

⁷¹ Tamtéž, s. 17.

⁷² Knihy hospodářské, s. 17.

dozvídáme, že: *Jiná zase jest bez vosin holá a jiná chlupatá a ta ourodnější nežli ona. Zase jiná jest v málo a jiná v více šupinek obalená a tato více mouky vydává.*⁷³ O druzích pšenice pak autor svůj výklad zakončuje tím, že je jedno, jakou např. barvu pšenice má, za nejlepší pšenici je považována ta, která je tvrdá a pochází z mastné půdy, musí být také hladká, těžká a čistá, bez koukole. Pro srovnání JgS uvádí tyto druhy pšenice: *ozimní, jarní (jarka), turecká (kukuruc), vlaská, kraví (jinak pšenička neboli černejš).*⁷⁴

Naučení o pšenici pak pokračuje výkladem, jak správně vybrat semena určená pro setí a kdy je zasít. Za nejlepší čas na setí pro zimní pšenici je považován měsíc září. Tento měsíc je zvolen v závislosti měsíce a slunce: *Měsíc se kreje pod zemi a s vliváním slunce svého nespojuje.*⁷⁵ Z tohoto vztahu slunce a měsíce vyplývá, že by se mělo sít buď tři dny před úplňkem, nebo tři dny po úplňku. Totéž platí i pro jarní pšenici, která by se měla sít na konci března nebo na počátku dubna. Aby hospodář vybral vhodná semena, měl by se řídit radami zkušených hospodářů. Ti vybírají pšenici, která má malé zrno, avšak dobré a celé, a pochází z *hubeného* pole. Jiní hospodáři mění každý rok semena a berou je z jiných polí. Dalším receptem, jak vybrat správná semena, je to, že by semena měla pocházet z *hnoje všech kvítí*, tedy z kravské mrvy. Ovčí a koňská mrva není vhodná, protože je *hořkého přirození*, stručně řečeno je hořká a může způsobit v souvislosti s teplem popálení rostlin. Vyvarovat je se třeba toho, aby se pšeničné zrno sypalo do moučných pytlů, *nebo z toho nakazí se semeno při setí, když k tomu přistoupí vlhkost, a plodí snět*⁷⁶ (snět: *choroba květy a semena obsazující, zvláště v obilí, jehož semeno vně podobu zdravého zrna mající, rozetřené mezi prsty černým práškem špiní*, JgS, díl IV., S-U, s. 208). Její popis je dále upřesněn takto: *Snět jest vlastně houba neboli břišatka (gastromycus) skládající se z maličkých kuliček černých, na nitkách pružných zavěšených, které jemu i mrštnosti poskytují, takže zralý daleko se roztrušuje.* Podle rostliny, na které tato houba cizopasí, se pak také nazývá - zde se jedná o *snět obilní*. Na konci prvního odstavce jsme se zmínili, že nejlepší pšenice je hladká, těžká a hlavně čistá. Totéž platí i pro pšenici, která je určena k setí. Jestliže ale nemáme čistou pšenici, je možné ji vyčistit následujícím způsobem: *... Aneb dubovým popelem aneb nehašeným vápnem ztlčeným posypej a svěcenou vodou pokrop a*

⁷³ Knihy hospodářské, s. 20.

⁷⁴ JgS, díl III., P-R, s. 746.

⁷⁵ Knihy hospodářské, s. 18.

⁷⁶ Knihy hospodářské, s. 19.

*smíchej na obilnici a obrátiv ji jednou i podruhý přes dvě noci moč a tím způsobem snět jí odejmeš.*⁷⁷

Jestliže již má hospodář vybraná semena podle výše popsaného návodu, nic nebrání tomu, aby začal se setím. Sít by se pšenice měla do vlhké půdy kvůli tomu, aby rychle pustila kořeny: *Příčina toho jest, že zrno pšeničné má velmi tenké kořeny a spolu ptactvu jak domácímú tak i polnímu jest příjemná potrava, a protož do vláhý síti se musí, aby časně se pučilo a hojněji i rychleji kořeny od sebe pustilo.*⁷⁸ Po zasetí zimní odrůdy se pšenice celou zimu zelená, a když se pak oteplí, měla by dozrávat okolo čtyřicátého dne. Vše ale záleží na povětrí, jestli je teplejší, či studenější. Pšenice může být na jaře bujnější a začíná ležet. V tomto případě by ji měl hospodář srpem trochu posekat. Při požínání by měl dbát ale na to, aby nezasáhl kolínka a hloubku prvního článku. Posekaná část pšenice pak může sloužit jako velice užitečná potrava pro dobytek. Další problém, který může nastat, je, že se pšenice může zvrhnout v *koukol*⁷⁹ (koukol: *štíhlá šedozelená bylina s červenofialovým květem, rostoucí hlavně v obilí jako plevel*, SSJČ, díl II., H-L, s. 416) a nebo naopak koukol v pšenici. Je to v případě, kdy: *V nejlepších zemi a v nejlepších zdělaných polích, když jest rok mokřý, zvrhne se pšenice a obrací v koukol a naproti koukol v mírný rok skrze podivnou proměnu v pšenici.*⁸⁰ Koukol, který se pak dostane do piva a chleba, způsobuje u lidí bolest hlavy a očí: *Škodí hlavě, těžkým snem ji obtěžuje též i očím a zrak zatemňuje.*⁸¹ Proto má hospodář dispozici *prosévadla* a *říčice* (název *prosévadlo* je nadřazený pojmenování *říčice*; *prosévadlo* znamená a zahrnuje: *skrze co se prosívá, tj. říčice, síto, podsévačka, řešeto*, JgS, díl III., P-R, s. 691), pomocí nichž může oddělit koukol od pšenice. Takto oddělený koukol je pak užitečný pro krmení pernaté drůbeže, obzvláště *kapounů* (kapoun: *řezaný kohout*, JgS, díl II., K-O, s. 24).⁸²

⁷⁷ Tamtéž, s. 19.

⁷⁸ Tamtéž, s. 18.

⁷⁹ JgS, díl II., K-O, s. 36 uvádí pouze, že se jedná o *rostlinu koukolovitou*; bližší objasnění tohoto pojmu zde nenajdeme, Dobrovského slovník se k tomuto pojmu také blíže nevyjadřuje, proto uvádíme vysvětlení ze *Slovníku spisovného jazyka českého, II., H-L*. Academia, Praha 1989. (Dále jen SSJČ).

⁸⁰ Knihy hospodářské, s. 21.

⁸¹ Knihy hospodářské, tamtéž.

⁸² Pro upřesnění významu slova *kapoun* uvádíme citaci ze SSJČ, díl II., H-L: *kapoun: vykleštěný mladý kohout chovaný na výkrm*, s. 281.

5.7 TRAKTÁT I.

KAPITOLA VII. Naučení pro žito

Synonymem pro žito je zde slovo *rež*, které autor používá. Jak se dále dočteme žito je *teplého a suchého přirození, teplou a suchou zemi milující*.⁸³ Žito neboli rež se dělí na jarní a podzimní. *Podzimní* žito vydává více mouky. Díky *jarnímu* žitu je pak chutnější chleba, kromě toho je jarní žito *zvařené ve vodě zdravé pro ohřivé koně*.⁸⁴ Rozdíly mezi jarním a podzimním žitem jsou nejen v jejich způsobu užití, ale také v jejich způsobu setí. Podzimní žito by se mělo sít čtrnáct dní před svatým Michalem, konec setí by měl být čtrnáct dní po něm, což tedy znamená od 7. či 8. září do 10. října. Obecně platí, že lépe je sít dříve nežli později, protože časně setému žitu se lépe daří. Toto pravidlo by se mělo ale přizpůsobovat druhům půdy a podnebí, jak dodává Kryštof Fischer. Na polích tučnějších a úrodných a na otevřených údolích by se mělo sít spíše později, až na sv. Václava⁸⁵, aby osení před zimou příliš nevzrostlo. Fischer k tomu dodává: *... Nebo osení příliš hojné hojnost husté slámy plodí, ale málo zrn a to ještě plných plev*⁸⁶ (pleva: šupina, v které obilné zrna na klasu zaobaleno bylo, JgS, díl III., P-R, s. 117). Pro jarní žito platí, že by se mělo sít do řídké půdy, protože mu tato půda nejvíce vyhovuje. Nejlepší čas pro setí tohoto žita je okolo neděle *Laetare* v poslední čtvrti měsíce. Tato neděle se tak nazývá podle prvního slova mešního vstupu: „Raduj se, Jeruzaléme...“. Aby se zdůraznila radost z blížících se Velikonoc, mohou se použít růžová bohoslužebná roucha. Jedná se o čtvrtou postní neděli.⁸⁷

V této kapitole kromě konkrétních rad ohledně setí jarního a podzimního žita najdeme i obecná poučení platící pro setí žita. Za nejlepší semena určená k setí se považují čistá vyčištěná semena, která rostla bez přítomnosti *stoklasů* (stoklas: *rostlina, druh sveřepu*⁸⁸; JgS, díl IV., S-U, s. 318 uvádí: *stoklas: rostlina, sveřep žitný*). Když se pole těmito semeny zaseje, má se ihned zvláčet a mají být udělány brázdy, *rozhor* (rozhor: *brázda mezi záhony*, JgS, díl III., P-R, s. 877)⁸⁹ a strouhy

⁸³ Knihy hospodářské, s. 21.

⁸⁴ Vlastně *vozhřivé koně* (koňská nemoc – *vozhřivka*) ESM, s. 697.

⁸⁵ Svátek sv. Václava, *patrona vinařů a sládků, šlechty a kléru, se slaví 28. září*. Ravik S.: *O světcích a patronech*. Levné knihy, Brno 2006, s. 507.

⁸⁶ Knihy hospodářské, s. 22.

⁸⁷ <http://www.iencyklopedie.cz/laetare/>

⁸⁸ Machek V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia, Praha 1968, s. 579.

⁸⁹ JgS uvádí, že **rozhor** *slouží k odvádění vody nebo k tomu, aby mezizáhonní země se zkyprila a do vyhnaneho rozhoru zimní vlaha lépe se táhla*; v našem případě se jedná o první jmenované využití; díl III., P-R, s. 877. ESM, s. 416 uvádí, že **roz-or*, jč. rozhor - *vyoraná hluboká a přiměřeně široká rýha mezi záhony, rýha v zemi*; jinde **vz-or*, v mor. *zor*, č. *zvůr*, pol *wzor* = kus pole zoraný jako celek a

k odvádění přebytečné vody. Sít by se neměla semena, která pocházejí z vyhnojeného pole, protože *snadno se obrací v stoklas a koukol*.⁹⁰ Jako velice dobré řešení je zde navrženo, že by se žito mělo sít na hrachovém strništi, které se po sklizni hrachu ihned zorá. Má se to dělat kvůli tomu, aby: *povrchní tučností paprskové sluneční a větrové teplejší nevysáli, kteráž to zrno nejvíce živí*.⁹¹

5.8 TRAKTÁT I.

KAPITOLA VIII. Naučení o ječmenu

O tom, jak ječmen vypadá, vypovídá latinské slovo *hordeum*. Toto slovo je odvozeno od slova *horreo*, což znamená hrozím se. Tento název tedy vznikl proto, že ječmen má ostřejší *osiny* (vosina/osina: *ostrý konec tenký klasu*, JgS, díl II., K-O, s. 977) nežli pšenice. Dalo by se říci, že jsou hroznější, že se jich člověk hrozí. Název „ječmen“ zní tedy latinsky strašidelně, jinak je ale tato plodina velice užitečná. Lidé jej používají na výrobu chleba, krup nebo nápojů. O jeho užitečnosti svědčí i tato slova: *Lidem slouží ke zdraví, hovědům pak k píci*⁹² a *vykrmení*.⁹³ Ječný chléb sice není tolik vydatný, ale je oblíbený, především mezi chudšími vrstvami lidí. Ječné kroupy mají výborné léčivé účinky, *jestliže se zvaří a vznikne z nich šlejm*⁹⁴. Pomáhají při zimnici, souchotinách, při bolestech sleziny a prsou. O tom, k čemu se ječmen hodí, vypovídá i počet řad v klasu ječmene: *Některý ječmen jest o dvou řadech, jiný o čtyřech, jiný o šesti*.⁹⁵ Např. *ječmen o šesti řadech je nejlepší na kroupy*.

Ječmen spolu s žitem, pšenicí, prosem a dalšími druhy obilí patří mezi obiloviny. Mezi nimi ale zaujímá jedno „nej“, které ostatní obiloviny nemají. Ječmen má totiž nejměkčí osiny, a proto se může dříve sklízet a vymlátit. Není tedy nutné, aby byl ječmen dokonale zralý a jeho semena tvrdá, jako je tomu u ostatních

osetý jedním druhem obilí: „Velké kusy pole u panských dvorů byly rozděleny na zvěry. Jeden byl úhorem - tam bylo hnůj navozit, dvakrát zvorat a po třetí orbě zasít ozimem - druhý zvěr byly ozimy; po nich se strništěata zaorala. Potom se sily jařiny, třetí zvěr.“ Cit. podle Fr. Dědiny, z Boleslavska.

⁹⁰ Knihy hospodářské, s. 22.

⁹¹ Tamtéž, s. 22.

⁹² Hovado: *každý živočich, zvíře nerozumné, jako hovědka* jsou zde označeni: *živočichové pitomí* („krmení“) a *domovní, nám pomáhající*, JgS, díl I., A-J, s. 239; *píce* znamená *dobyččí strava*, JgS, díl III., P-R, s. 78.

⁹³ Knihy hospodářské, s. 24.

⁹⁴ Šlejm neboli šlem: *hlen nebo jiná vazká slizovitá látka, šlemová polévka z obilovin (krup, vloček apod.) vytvářejících při vaření šlem, šlemovka*, SSJČ, díl VI., Š-U, s. 48. ESM, s. 616 uvádí, že název pochází z něm. *Schleim*.

⁹⁵ Tamtéž, s. 24.

druhů obilovin. Je lepší ho dříve sklídit a pak následovat tyto rady: *Lépe jest časně jej poraziti a některý den rosou aneb deštěm obvlažený na poli sušiti, čímž se děje, že ačkoli on jest přirození suchého, naběhne, čistěji a snázeji se mlátí a užitečnější bývá k sladu, ano každé vaření z něho chutnější bývá, když se mu tím způsobem syrovina odejme.*⁹⁶ Při příliš pozdní sklizni by totiž mohlo dojít k tomu, že všechna semena vypadají na zem, protože osiny upadnou a semena nebudou ničím držena. Ještě jedna zvláštnost je typická pro tuto plodinu: existuje totiž rostlina, která má zčásti charakter ječmene a zčásti se podobá pšenici a nazývá se *špalba* (špalba i špalda, v JgS, díl IV., S-U, s. 490, 491, něm. *Spelz*, lat. *Triticum Spelta*, jinak též *samopše*, *běl* JgS, tamtéž, s. 16, nazývaná Rosou *polopšenice*; SSJČ, díl II., Š-U, s. 57 uvádí, že *špalda je druh pšenice s rozpadavým klasem*). Její popis v Knihách hospodářských zní následovně: *Tenčejší stýblo má a subtilnější klas nežli pšenice.*⁹⁷

Než ovšem dojde ke sklizni, musí hospodář nejdříve vybrat vhodná semena a zasít je. Platí, že semeno by mělo být čisté a bez sveřepce, který ječmeni škodí. Ječmeni vyhovuje pole suché a trochu mastné. Takové pole by mělo vypadat takto: *Nejlepší bývá setí jeho, když se při vláčení práší...*⁹⁸ Když pak po zasetí ječmene začne trochu pršet, jsou vytvořeny nejlepší podmínky pro jeho vzrůst. To, že bude dobrá sklizeň, může signalizovat, že se ječmen po vypučení zelená. Jestliže žloutne, znamená to, že úroda nebude dobrá. Děje se tak, *když jaro vlhčejší bývá, obzvláště v čas květu jeho: nebo osení jeho spláchnutá bývají od dešťů a poněvadž žádného oděvu nemá, více k sobě potravu přitahuje, nežli ji zažítí může.*⁹⁹ V tomto případě mívá ječmen koukol. Planá vikev a bodláčí pak rostou na poli a dusí ječmen tehdy, když se ječmen podorává a přitom sněží. Setí je také ovlivněno tím, jaký druh ječmene hospodář seje a v kterou roční dobu ho seje. Zimní se seje na sv. Matouše¹⁰⁰ a je lepší na kroupy. Pro setí letního ječmene jsou určeny dva termíny: okolo Zvěstování Panny Marie¹⁰¹ a nebo v Květnou neděli¹⁰². Rada, jak určit čas setí

⁹⁶ Knihy hospodářské, s. 24.

⁹⁷ Tamtéž, s. 24.

⁹⁸ Knihy hospodářské, s. 23.

⁹⁹ Tamtéž, s. 23.

¹⁰⁰ Sv. Matouš je *patronem celníků, bankovních úředníků, finančních úředníků, výběrčích daní i ozbrojených doprovodů, pomocník proti opilství*, Ravik S.: *O světcích a patronech*. Levné Knihy, Brno 2006, s. 404.

¹⁰¹ *Zvěstování Panny Marie je slaveno přesně devět měsíců před narozením Páně, před Vánocemi, tedy 25.3., http://cs.wikipedia.org/wiki/25_b%C5%99ezen.*

¹⁰² *Květná neděle nebo též Pašijová neděle je pohyblivý křesťanský svátek, součást postní doby, jímž začíná Svatý týden. Připadá na neděli před Velikonocemi a připomíná vjezd Ježíše do Jeruzaléma. Název svátku je odvozen od květů, jimiž bývají kostely vyzdobeny a které mají připomínat palmové*

jarního ječmene, zní takto: *Když čápi navracují se, klokočí, žáby nejprve křehčí aneb když mladí vrabečkové sviřinkají a kobylky skřipějí, kteřížto hlasové časného aneb pozdního léta a vlažnějších časů znamenáni jsou.*¹⁰³

5.9 TRAKTÁT I.

KAPITOLA IX. Naučení o hrachu

Naučení o hrachu by se dalo rozdělit do dvou větších částí. Jedna část se totiž věnuje výběru a setí semen hrachu. Ve zbylé části pak najdeme i několik poznámek ke sklizni a způsobům užití hrachu.

Hrách je zde popisován jako rostlina suchého a studeného přirození, která plodí semena v *luskách* (lusk: *šupina*, v níž se zrno aneb jádro zavírá jako v hrachu, *šocovici, bobu a podobných*, JgS, díl II., K-O, s. 364). Hodí se především k vaření. Jedna z možností, jak hrách zpracovat, je uvařit z něj polévku. Další možný způsob zpracování hrachu spočívá v tom, že ho nejprve rozetřeme a poté ho rozvaříme na kaši. Před rozetřením by měl být hrách zbaven *kožek* (kožka: *malá tenká kůže, všeliké blanky neb mázdry odívající částky vnitřní i zevnitřní těla zvířecího i rostlinného*, JgS, díl II., K-O, s. 155). Autor radí podávat tento pokrm s vepřovým masem, nebo čerstvou slaninou. K této části patří ještě popis sklizně, která by podle daných rad neměla probíhat za použití kos, hrách by se měl totiž trhat rukama. Důvody jsou tyto: *Opatrně jedná ten hospodář, jenž zralý hrách rukami trhá, neb dá-li jej kosou travnou posícti, zrna v luscích raněna a násilím sekáčů*¹⁰⁴ *vytlučena bývají.*¹⁰⁵ Po žni se pak mají *hrachoviny* (hrachovina: *sláma hrachová*, JgS, díl I., A-J, s. 746) pečlivě uschovat před ovčáky, kteří hrachovinu s oblibou kradou. Uschovaná hrachovina má pak sloužit jako píce pro ovce.

V předchozím odstavci jsme se zabývali sklizní a způsobem užití hrachu. Následující část bude tedy věnována výběru semen a setí hrachu. Hrách by se měl sít do půdy, která není ani příliš suchá ani mokrá, protože v případě příliš mokré půdy hrách shnije a v případě příliš suché půdy hrách *vyhoří* (vyhořet: *vyprahnout*, JgS, díl V., W-Ž, s. 257) a plodí červy. Půda určená pro hrách nesmí být ani čerstvě

věte, jimiž lid vítal Ježíše. Pašijová se neděli říká, neboť se o ní čtou pašije.
http://cs.wikipedia.org/wiki/Kv%C4%9Btn%C3%A1_ned%C4%9Ble.

¹⁰³ Knihy hospodářské, s. 23.

¹⁰⁴ V JgS: sekáč: *ten, co seká*, díl IV., S-U, s. 54.

¹⁰⁵ Knihy hospodářské, s. 26.

vyhnojená. Jako nejvhodnější půda připravená pro setí hrachu se jeví ječné strniště, někteří hospodáři ale hrách sejí i do žitného strniště. Za velice důležité se považuje, aby hrách nebyl setý v novu měsíce, protože pak neustále kvete a je červivý. Doporučuje se sít hrách třetí nebo čtvrtý den po úplňku neboli v *Pašijovým týhodnu*. Jako Pašijový týhoden je označováno období křesťanského liturgického roku, které začíná Květnou nedělí a končí Velikonocemi (nedělí Vzkříšení). Svatým či pašijovým se týden nazývá, neboť se při liturgii připomíná vrchol Ježíšova života – jeho smrt a vzkříšení.¹⁰⁶ Čas pro setí by měl ale každý hospodář také volit tak, aby v čas sklizně nemusel sklízet najednou několik plodin např. pšenici, ječmen, žito. Setí by tedy mělo být naplánováno s ohledem na další plodiny tak, aby hospodář stihl vše řádně sklídit. K zasetí jsou potřeba také semena, která musí být pečlivě vybrána. Tato semena mají vypadat následovně: *Mnoho pak na tom záleží, aby kdo dobré semeno sobě zaopatřil, kteréžby ani od červů vyžráno ani černé nebylo.*¹⁰⁷ Špatná semena pak totiž zase plodí špatná semena a mohou se obracet ve *vikev* (vikev neboli vika: *pokolení rostlin vikovitých, čeledi čimišníkovitých*, JgS, díl V., W-Ž, s. 100).¹⁰⁸ Správný hospodář by tedy měl na *mlatě* (mlat: *z hlíny pěchovaná podlaha, na níž se mlátí, humno, holohumnice, area*, JgS, díl II., K-O, s. 464) pečlivě semena vybírat. Někteří šafáři pak hrachová semena namáčejí v hnojné louži, aby se po zasetí lépe ujala.

5.10 TRAKTÁT I.

KAPITOLA X. *Naučení o ovse*

Oves je druh obilí, který má s ostatními obilovinami společné, ale i rozdílné vlastnosti. Od ostatních obilovin se liší ve využití. Oves totiž slouží jako krmení pro koně a pernatou drůbež. Autor píše toto: *Ovoce*¹⁰⁹ *jeho mohlbys nazvati dvounohé kobylky a jest obyčejně raději a drůbeže pernaté pokrm, nežli lidská potrava.*¹¹⁰ Jako lidská potrava slouží tedy oves jen zřídka, většinou se jím živí chudší lidé v horách. Může tedy sloužit na výrobu ovesného chleba, možné je také přimísit ho do piva.

¹⁰⁶ http://cs.wikipedia.org/wiki/Svat%C3%BD_t%C3%BDden.

¹⁰⁷ *Knihy hospodářské*, s. 25.

¹⁰⁸ Pro upřesnění uvádíme citaci ze SSJČ, díl VII., V-Y, s. 85: *vikev: popínavá bylina s hrozny modrofialových nebo žlutých květů*. ESM, s. 689 uvádí, že název *vikev*, stč. *vika*, byl přejat ze sthn. *wiccha*.

¹⁰⁹ *Ovoce zde ve významu všeliké požitky a úrody země*, JgS, díl II., K-O, s. 1024.

¹¹⁰ *Knihy hospodářské*, s. 27.

V této souvislosti autor zmiňuje vtipný příběh, kdy jeden pán jel okolo své krčmy, zastavil se v ní a jeho poddaní, značně opojení ovesným pivem, ho pozdravili řehtáním. Když se jich pak pán zeptal, proč řehtají, odpověděli: *Z sytosti ovsu řehtají koňové, my pak ovesným pivem notně opojeni týž oučinek při sobě zkušujeme.*¹¹¹ U nás se tedy oves jako lidská strava příliš nevyužívá, velice oblíbený je pak oves v Německu a Anglii. V Německu z něj lidé vaří ovesné kroupy, které jedí s tučnou polévkou. Tento pokrm považují za velice zdravý. V Anglii se dokonce lidé domnívají, že kvůli pokrmům připraveným z ovsu se lidé stávají silnějšími a krásnějšími.¹¹²

Společným znakem ovsu s ostatními obilovinami, konkrétně s ječmenem, je včasná sklizeň. Lepší je totiž oves dříve posíct a nechat ho ležet na poli, aby byl zmokřený od rosy a vysušený od slunce, což způsobí, že ztverdne a dozraje. Rychle sečen má být oves tzv. *rychlík*, o kterém se dovídáme, že *semeno předežní oprchává neb jak uzraje hned vypuští zrno, tak že stýblo prázdné zůstává.*¹¹³ V JgS, díl III., P-R, s. 968 pak pod označením *rychlík* najdeme, že se jedná o *rané, rychlé obilí, které dříve než obyčejné uzrává*. Kromě rychlíku existuje ještě jeden druh ovsu, který je nazýván *hluchý* (hluchý oves: *jalový, bez zrn, bez jádra*, JgS, díl I., A-J, s. 695).

Tato kapitola se tedy zabývá především sklizní a využitím ovsu. Najdeme zde ale i několik poznámek týkajících se setí. Oves se seje ihned potom, co na polích roztaje sníh, sedláci tento čas specifikují blíže těmito slovy: *Když se bříza již pučí, dokavád list její nezvětší se nad grešli.*¹¹⁴

5.11 TRAKTÁT I.

KAPITOLA XI. Naučení o prosu

Stejně jako v předchozích kapitolách, které byly věnovány žitu, pšenici, ovsu a dalším plodinám, i zde se setkáme s tím, jaké druhy prosa existují, kdy proso zasít a jak se o něj starat.

Proso je suchého a studeného přirození, má mnoho silných kořenů, které milují úrodnou, polopísčitou zemi. Nejvhodnější jsou tedy rybníky, které byly

¹¹¹ Knihy hospodářské, s. 27.

¹¹² Knihy hospodářské, s. 27.

¹¹³ Knihy hospodářské, s. 28.

¹¹⁴ Knihy hospodářské, s. 27; sedlák: *kdo sedlo, pole, statek má, kdo ne v městě, ale ve vsi, v kraji bydlí, zvláště, když se vzděláváním polí živí*, JgS, díl IV., S-U, s. 47.

vypuštěny a jsou suché, nebo *noviny* a sušší louky, které byly na podzim podorané, na jaře pak dvakrát zdělané a zvláčené tak, že z nich byla odstraněna všechna tráva a plevel. Tráva a plevel prosu škodí, a tak je třeba proso plít a očisťovat ho především od *koukole* a *kostravy* (*kostrava: tráva různého vzhledu s latou osinkatých květů*, SSSJČ, díl II., H-L, s. 410). Sít by se mělo proso v květnu, okolo sv. Stanislava¹¹⁵, několik dní před úplňkem, nebo po úplňku.

Z prosa se peče chléb, který je velice sladký a chutný, jíme-li ho ještě teplý. O tomto chlebu se píše: *Málo posilňuje, protože nic mastnoty v sobě nemá.*¹¹⁶ K tomuto chlebu se pak doporučuje pít mléko, pokrm je označován za výborný. K jídlu je pak ještě určené žluté neboli zlaté proso a černé proso. Černé proso se lehčeji pěstuje, protože je obaleno v tvrdých šupinkách, a vrabci ho tedy tak snadno nevyklovou. Oba dva druhy musí být ale nejprve zbaveny šupinek. To se dělá tak, že jsou v *opichárně* (*opichárna: krupník, stupník, mlýn opichací*, JgS, díl II., K-O, s. 951) *píchem*¹¹⁷ v *stoupách*¹¹⁸ *opichány* (*opíchat: píchem otlouci*, JgS, díl II., K-O, s. 951), v *jahelce větrní*¹¹⁹ otlučeny. Znamenalo to, že se v opichárně v stoupách opíchalo obilí píchem, tím se docílilo toho, že obilí bylo zbaveno šupinek a vznikly z něj kroupy a krupice. Z prosa se vyráběly *jáhly* (*jáhly: prosné obilky zbavené šupin*, SSSJČ, díl II., H-L, s. 201).

5.12 TRAKTÁT I.

KAPITOLA XII. Naučení o pohance

O pohance se z této kapitoly mnoho nedozvíme, jsou zde pouze stručně vypsány postupy, jak se o pohanku starat, nebo jak ji sklízet. Tyto popisy nejsou rozepsány do podrobností, jako tomu bylo u předchozích obilovin. Najdeme zde pouze připodobňování s již zmíněnými obilovinami, především s prosem.

¹¹⁵ Sv. Stanislav je slaven 7. května, Salajka M.: *Kalendář, osobní jména a křesťanské svátky*. Viktoria Publishing, Praha 1994, s. 92.

¹¹⁶ *Knihy hospodářské*, s. 29.

¹¹⁷ *Pich: náčiní ke stloukání čeho, tlukadlo, tlouk*, JgS, díl III., P-R, s. 80.

¹¹⁸ *Stoupa: nádoba ta neb velký dřevěný moždíř, v němž se co stlouká, nebo celý stroj, jímž se co těžkého stlouká*, JgS, díl IV., S-U, s. 293. ESM, s. 579 *stoupa: dřevěná, ze kmene stromu vydlabaná nádoba, v níž se pístem opichovaly kroupy nebo vůbec roztloukaly různé plodiny*.

¹¹⁹ Heslo *jahelka* et *jahelina*: *pích buď vodní při mlýně, nebo ruční k oddělování prosa od šesulin neb opišků, a tak dělání jahel*, JgS, díl I., A-J, s. 560 uvádí z úzu; v SSSJČ, díl II., H-L, s. 201 zn. *jahelka mlecí složení k výrobě jáhel*.

Pohanka je *teplého a vlhkého přirození*, je velice náročná na pěstování a mělo by být o ní postaráno jako o proso, o němž jsme psali v předchozí části. Stejně jako proso by se i tato plodina měla sít na novinách okolo sv. Filipa nebo Jakuba, což je 3. května¹²⁰. Zrna pohanky jsou podobná bukvicím, jsou zabalená do šupinek. Stejně jako u prosa, tak i u pohanky je nutná včasná sklizeň. Důležité také je, aby nebyla po žni složena na hromadu, protože by se její sláma zahřála, zrna *zpuchla a zležela se* (zležeti: *ležením zkaziti se*, JgS, díl II., W-Ž, s. 699).

5.13 TRAKTÁT I.

KAPITOLA XIII. O žni

Vzhledem k předchozím kapitolám můžeme říci, že *žeň* (žeň: *žetí, požínání obilí, čas sklizení obilí*, JgS, díl V., W-Ž, s. 838) není zcela novým pojmem, protože jsme se s ním setkali v předchozích sedmi kapitolách, které byly věnovány jednotlivým druhům obilí, kde jsme se vždy dověděli o postupu pěstování, tzn. o přípravě pole, setí a žni. Žeň byla u každého druhu obilí blíže specifikovaná s ohledem na vlastnosti daného obilí. Každé obilí je totiž jiné a potřebuje tudíž i jinou péči, jiný způsob a čas žně. V této kapitole je pak žeň popsána obecně, nevyjadřuje se k jednotlivým druhům žní u daných obilovin. Najdeme zde vyjádření k tématům, jak vybrat správné žence, kdy započít žeň, jak žeň vypadá, kam po žni uschovat úrodu a na co si dát pozor.

První téma je tedy věnováno tomu, jak zvolit správné žence (žnec: *ten, kdo žne*, JgS, díl V., W-Ž, s. 866) a co vše připravit na čas žně. Důležité je mít udělaná dobrá *povřísla* (povřísla: *provaz ze slámy ukroucený k vázání snopů*, JgS, díl III., P-R, s. 402). Tato povřísla mají poddaní nebo dělníci udělat před žní ze žitné slámy. Popis, jak zvolit správnou slámu na povřísla, zní takto: *V čas mlácení vybrati a odložiti slámu žitnou a neporušenou, dlouhou a silnou a napomenouti dělníky, aby je dobře svázali, aby se v čas vázání snopů nerozvazovaly.*¹²¹ Správný hospodář by měl pak zkontrolovat stodoly, do kterých bude dávat obilí, aby neměly děravé střechy, aby do nich nepršelo, nebo tudy nemohli létat ptáci. *Schránky* (schránka: *místo k schránění něčeho, jako zvláštní domek, pokoj, komora, armara, police, truhla atd.*,

¹²⁰ Sv. Filip a Jakub jsou *patrony kloboučníků, kramářů, valchářů, paštikářů, koželuhů a cukrářů*, Ravik S.: *O světcích a patronech*. Levné Knihy, Brno 2006, s. 404.

¹²¹ Knihy hospodářské, s. 30.

JgS, díl IV., S-U, s. 84) stodol by pak měly být měsíc před žní vyčištěny od myší, špatné slámy a zpuchliny. Do schránek stodol by se měla nanosit čerstvá sláma, do které by se mělo přimíchat olšové listí a větvičky. Ty totiž slouží k tomu, aby byly vyhnány myši. Dále mají být zhotoveny pevné vozy s řetězy k *hamování* (hamovat = z něm. hemmen „zadržovat, zastavovat“, *den Wagen hemmen, vůz zavřítí, hamovati, zahamovati* – DBW,¹²² s. 277; *hamovní řetěz* neboli *hamovník: zavírka na kolo*, JgS, díl IV., A-J, s. 654). Podle počtu ženců má být pak zaopatřena potrava, kterou jim hospodář bude každý den dávat. O potravě se píše toto: *Čím lépe připravena bude, tím ochotnější a čerstvější dělníky míti bude, nebo k neslané a tenké stravě žádný tak lehce nepospíchá.*¹²³ Co se týká ženců, píše Kryštof Fischer, že nejlepší jsou dědiční poddaní, kteří v daném hospodářství pracují od narození a jejich povinnost pracovat na tomto místě je předávána z pokolení na pokolení. Tito lidé jsou nejvěrnější a nejpracovitější. Může se ale také stát, že hospodář má svých dědičných ženců nedostatek, a tak je nucen si najímat žence z města. S těmito lidmi ale nemají hospodáři většinou dobré zkušenosti, neboť tito lidé jsou líní, nepečliví, neustále při práci povídají a nabádají k zahálce. Tímto svým chováním mohou ovlivnit i pracovité lidi, kteří je pak napodobují.

Jestliže je již vše připraveno na žeň a obilí začíná žloutnout, může být žeň započata. Další pravidlo, kdy začít žeň, zní takto: *Nejjistější jest pravidlo, že sluší, aby o tři dni žeň dříve se začala, nežli o dva dni později, zvláště jestliže již zrno ztvrdlo a má svou přirozenou barvu.*¹²⁴ Obilí se může žít několika způsoby: Je možné při zemi slámu sekat kosou a nebo dřevěnou nakřivenou hůlkou s pilkou, někteří lidé jí trhají rukama a nebo sečou hřebem. Žito a pšenice se nejčastěji sečou srpem. Jestliže jsou pak stébla krátká, je nejlepší slámu sekat *hrabíci kosou* (hrabíci kosa neboli hrabice: *kosa s dlouhozubým hrabadlem spojená*, JgS, díl I., A-J, s. 742), nechat ji ležet na zemi a ženci i ženy ji pak hrabají hráběmi do *snopů* (snop: *několik hrstí obilí povříslím svázaných*, JgS, díl IV., S-U, s. 211) a vážou povříslý a staví a skládají do *mandelů*¹²⁵ (mandel: *patnáct, někde osmnáct i dvacet snopů na hromadu postavených*, JgS, díl II., K-O, s. 389). Pšeničné a žitné obilí, které je již zralé, se má ihned svázat do snopů a snést do mandelů. Za několik dní se má žito znovu rozprostřít na poli, aby z něj mohla vyprchat syrovina. Suché se má pak klást

¹²² Dobrovský, J.: *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. Praha 1821. <http://vokabular.ujc.cas.cz>

¹²³ *Knihy hospodářské*, s. 31.

¹²⁴ *Knihy hropsodářské*, s. 32.

¹²⁵ Mandel: z něm. *Mandel*, původu dosud málo jasného, ESM, s. 350.

na *fasuňky*¹²⁶ (fasuňek: *vůz o malých žebřinách, neb malé žebřiny na vůz, nákladní vůz*, JgS, díl I., A-J, s. 539), stáhnout *pauzou* (pauza neboli pavuz: *dřevo neb poval, jimž se náklad na voze tvrdí, uvazuje*, JgS, díl III., P-R, s. 51) a svézt do stodoly. Ještě před tím, než se obilí navozí do stodol, přichází na řadu práce hospodáře a *obročního písaře* (obroční písař: *kteří obilí spravuje*, JgS, díl II., K-O, s. 797), kteří mají za úkol obilí zkontrolovat a přepočítat ho. V počítání jim mají pomáhat i kontroloři k tomu určení, kteří také sčítají a porovnávají mandele. Konečné výsledky mají být pak pod dohledem *dohlédače* (dohlédač: *ten, kdo dohlédá, dozorce*, JgS, díl II., A-J, s. 406) zapsány do *destiček* (destičky: *psací tabulky*, JgS, díl II., A-J, s. 359) a knih. Na správných výpočtech pak závisí důchody (důchod: *plat neb požitek z něčeho jdoucí, příjem*, JgS, díl II., A-J, s. 499), které pocházejí ze žně. Co po těchto pracích dále následuje, naprosto přesně popisuje věta: *Ale nic to všecko platiti nebude, byť jsme seli, sežali a sežaté obilí pilně sečetli, jestliže náležitě nesklidíme a dobře nezachováme, na čež největší pozor dáti se má při hospodářství*.¹²⁷ Obilí se tedy má dobře uskladnit, nejlepší jsou stodoly na půlnoční straně a ty, které jsou prostornější. Předtím, než se obilí naveze do stodol, bychom se měli vyvarovat několika věcí. Především bychom do stodol neměli dávat obilí, které je vlhké, protože by zpuchlo, a zrna by nebylo možné použít ani na mouku, ani na píci. Zvlášť se má složit obilí, které je obzvláště dobré kvality a které bude příštím rokem seto. Dohlížet by se mělo na *pacholky* (pacholek: *sluha, vyrostlý jonák*, JgS, díl III., P-R, s. 10), aby nedávali dobytku celé snopy obilí, *nebo takového syrového obilí, zvlášť pšenice a žita, dobytek zažiti nemůže, ale všecko zase nezažité vracuje, jakž poznati jest z lejna jejich*.¹²⁸ Kontrolovat se mají i dělníci, kteří skládají snopy na sebe, aby je kladli těsně vedle sebe tak, aby zde nevznikla žádná skulinka, kterou by se do obilí mohly dostat myši.

Jak jsme již napsali, obilí se uskladňuje do stodol, je-li ale úroda tak velká, že se obilí do stodol nevejde, dává se do *obilnic* (obilnice: 1. *kde se obilí skládá a chová, a sice toliko co stodola, nazývána též sejpka, obročnice, žitnice*; 2. *truhla obilná* JgS, díl II., K-O, s. 768), nebo do *stohů* (stoh: *kůpa neb hranice obilí neb sena řemeslně složená do špičatosti*, JgS, díl IV., S-U, s. 318). Ve stozích je zrno lépe uchováno, páry se mohou vypařovat do vzduchu a nezůstávají v obilí. Obilí ze

¹²⁶ Fasuňek: z něm. (Ein)fassung, čímž se myslela korba „zafasovaná“ na vozní plošinu nebo ji „lemující“, ESM, s. 140.

¹²⁷ Knihy hospodářské, s. 33.

¹²⁸ Knihy hospodářské, s. 33.

stohů pak vydává více mouky, která má bělejší barvu. Zdá se tedy, že je lepší uchovávat obilí ve stozích než ve stodolách. Stavění stohů je ale natolik náročná a složitá věc, že proto někdy hospodáři kvůli zjednodušení upřednostní stodoly a stohy nechávají stavět jen v případech velké sklizně, v případě nutnosti. Stoh by se měl stavět *podle pravidla okrouhlého a silného bidla v zemi pevně stojícího*.¹²⁹ Skládat se má v *chochol* (chochol: *končitookrouhlý vrch, vrcholak špičatovypuklý, jakýkoliv vršíček a z čehokoliv vysedlina, též konec nějaké vysokosti*, JgS, díl I., A-J, s. 810). Snopy se mají tak tisknout, aby tudy ani myš neproklouzla.

V prvním odstavci jsme vypsali, čemu se budeme v této kapitole věnovat. Předposledním tématem je jakési varování před *mlatci* (mlatec: *ten, kdo mlátí*, JgS, díl II., K-O, s. 464), kteří na mlatě *cepy* (cep: *nástroj, jímž se obilí mlátí*, JgS, díl I., A-J, s. 226) obilí mlátí a kteří mnohdy kradou a chovají se nečestně. Hospodář by měl dát pozor, aby mlatci neroztrhávali mandele a nevytahovali z nich snopy. Mlatci to dělají kvůli tomu, aby hospodář ztratil pojem o tom, kolik snopů v mandeli bylo, a tím ho pak mohli oklamat a okrást. Další lest, kterou mlatci na svého hospodáře připravují, spočívá v tom, že mlatci vědí a mají vyzkoušeno kolik *věječek* (věječka: *lopata na čištění obilí váním*, SSJČ, díl VII., P-Q, s. 39) naplní jeden korec a kolik korců obilí se průměrně vymlátí z jednoho mandele. Když je potom obilí, které je nadprůměrně úrodné, naplní mlatci pouze ty korce, které by průměrně naplněny být měly, a zbytek si vezmou. Hospodář má také dát pozor na to, aby mlatci věječkou dostatečně obilí *převívali* (převívat obilí: *obilí přehazovati, a tak větrem čistiti*, JgS, díl III., P-R, s. 531) a zbavili ho všech *ohrabků* (ohrabek: *co se ohrabe na mlatě*, JgS, díl II., K-O, s. 808), koukole, plev a jiných nečistot. Poslední věc, která by měla být ohlídána, je vyhazování špatných zrn. Ta by se neměla házet na hnůj, protože tím by se špatná zrna dostala na pole, které by bylo od nich zničené a neúrodné.

Po dokončení celé žně by pak měl hospodář poděkovat Bohu a dát vdovám a sirotkům nějaké jídlo, čímž si získá požehnání na příští rok.

¹²⁹ Knihy hospodářské, s. 34.

5.14 TRAKTÁT I.

KAPITOLA XIV. *O hnojení polí*

Začátek tvoří definice, která nás poučuje o tom, co znamená slovo mrva. *Mrva jsou lejna hovad, jimiž pole pro ourodu vyhnojena bývají.*¹³⁰ V JgS, díl II., K-O, s. 506 pod tímto pojmem nalezneme, že se jedná o *hnůj a nebo o zmrvenou slámu*. Po této definici následuje výčet věcí, které by se měly během hnojení polí dodržovat. Je zde věnována pozornost i druhům hnojů, které jsou blíže popsány a charakterizovány.

Velký důraz je zde kladen na to, aby pole byla hnojena s mírou. Mrva totiž dodává poli potravu a je-li na poli příliš mnoho mrvy, vytváří se syrovina, která poli škodí, pole může kvůli přebytku mrvy také vyhořet. Mělo by se tedy hnojit spíše méně a častěji. Více hnojení pak vyžaduje pole vlhké a vodnaté, naopak pole suché a teplé se nemá tolik hnojit. Hnojit by se mělo spíše na jaře než v zimě, protože na jaře se mrva ihned zaorá, zatímco v zimě jí sílu ubírá mráz. Nejlépe dělá pak ten hospodář, který hnojí starší mrvou. Čerstvá mrva totiž plodí červy a hmyz a je tak pro pole neúčinná.

Co se týká druhů mrvy, řadí autor mrvy podle užitečnosti, od nejužitečnější po nejužitečnější, dalo by se říci škodlivou. Za nejužitečnější mrvy jsou označovány oslí a kozí hnůj. Tato zvířata u nás ale tolik chována nejsou, a tak je této mrvy nedostatek. Velice užitečná je ale i *kravská mrva* neboli *mrva všech kvítí*. Krávy se pasou jen nejlepšími bylinami, které dobře zažívají, a tak je i jejich hnůj kvalitní. Dobrá je i *mrva hovězího jalového dobytka*, který se pase. Méně kvalitní je pak mrva *zápřežního dobytka* (zápřežní dobytek: *tažný, určený k tahání*, JgS, díl V., W-Ž, s. 580), který je unavený prací a nezažívá tak dobře svou potravu, což se odráží i v kvalitě jeho lejna. *Koňský hnůj* je hořký a určený spíše pro vlhká pole. Hnůj z *holubníků* je označován za příliš horký, ovčí pak za palčivý a mastný. Nejhuře je hodnocen husí *trus* (trus: 1. *lejno živočichů létavých, kterým sem tam trouší*, 2. *lejno*, JgS, díl IV., S-U, s. 661), který plodí bodláky a škodí především zahradním sazeničkám.

Jestliže mají hospodáři nedostatek hnoje, hnojí pole jinými způsoby. Jako jedna z možností je uváděno hnojení *slínem* (slín: 1. *hlína slezská neb lepká zem*, 2. *zem bílými prouhami neb žilami prorostlá, někdy jen s bílými droby neb chuchvalci*

¹³⁰ Knihy hospodářské, s. 36.

smíšená, kteří nejsou nic jiného nežli vápno, JgS, díl IV., S-U, s. 150). Hnojit se dá i pomocí kopyt a rohů, které svou vlhkostí a mastností nejvíce prospívají starým stromům. Totéž platí o chlupech, smetích a kůžích, které odhazují *koželuhové* (koželuh: *kože louhem vydělávající, usnář*, JgS, díl II., K-O, s. 154), *kožešníci* (kožešník: *který z kožešin všeliké oděvy zhotovuje*, JgS, díl II., K-O, s. 155) a *jircháři* (jirchář: *kdo vydělává jirchu; jircha: jemně vydělaná kůže*, SSJČ, díl II., H-L, s.241). Jako hnojivo můžeme použít i třísky dříví. Půda se dá zúrodnit i tím, že se vezme *panenská země* (panenská země: *to jest nikdá nedělaná*, Knihy hospodářské, s. 38) a přenese se na půdu, která potřebuje obnovit své živiny. Toto řešení je ale pouze krátkodobé a půda tímto způsobem načerpá živiny pouze na jeden rok. Popel má pak tu moc, že díky němu lze odehnat housenky, blechy a jiný škodlivý hmyz. Popel se má použít zvláště na polích, která jsou připravená pro pěstování zelí.

5.15 TRAKTÁT IV.

KAPITOLA I. *O položení a půdě zahrad*

O půdě a její klasifikaci se dočteme, že teprve až ve druhé polovině 19. století se zásluhou V. V. Dokučajeva začalo uplatňovat pojetí půdy jako samostatného přírodního útvaru, jehož geneze je v zákonitých vztazích k podmínkám geografického prostředí. Principy tohoto učení byly všeobecně převzaty a staly se základem novodobé pedologie neboli půdoznalectví. Pod pojmem půdoznalectví se pak skrývá vědní obor zabývající se půdou jako přírodním útvarem a základním výrobním prostředkem v zemědělství.¹³¹

My bychom ale mohli s nadsázkou říci, že pojem půdoznalectví znali už i lidé v 18. století. Dokladem toho je první kapitola čtvrtého traktátu Knih hospodářských, která je z větší části věnována právě rozeznávání druhů půdy a jejich využití. Za nepřilíš dobrou půdu je označována podle Fischera hlinatá a křídovitá země, protože je příliš hustá a v teplých dnech se pak stává ještě hustější, což způsobuje to, že se voda nemůže dostat ke kořenům. O písčité a šterkovité se dovídáme toto: *Jestli písčítá a šterkovítá, v čas sluneční palčivosti bylinám všecknu vláhu odjímá a je zmrtvívá.*¹³² Nepřilíš dobře je hodnocena i půda, na které najdeme skály a křemen, bahnitá půda pak způsobuje uhnívání kořínků.

¹³¹ http://www.cojeco.cz/index.php?s_term=&s_lang=2&detail=1&id_desc=71408.

¹³² Knihy hospodářské, s. 81.

Dobrá a úrodná půda se pozná podle jednoduchého testu. Po dešti se musí vykopat země, ta se pak rozdrobí v ruce a vhodí zpátky do vykopané jámy. Jestliže se tato půda vhozená zpátky do jámy slehne, značí to, že není dobrá. V případě, že zůstane tak, jak jsme ji tam vhodili, je tato půda označena za nejlepší. Za *pohodlnou*¹³³ půdu se pak označuje ta půda, která splňuje čtyři důležitá kritéria. Abychom ji správně rozlišili, musíme použít chuť, čich, hmat a zrak. Vezmeme-li půdu a namočíme ji do sladké vody a poté ji procedíme a ochutnáme, zjistíme, jestli je půda trpká, sladká nebo slaná nebo jestli má chuť kamence či síry. Vergilius pak k tomuto způsobu ochutnávání píše: *Hořká země též i slaná, neplodná jest i dělaná. Nehodí se pro vinici, ani pro jakou štěpnicí.*¹³⁴ Použijeme-li čich, zjistíme, zda půda po dešti dobrou nebo zlou vůni vydává. Hmatem vyzkoušíme půdu tak, že vezmeme do ruky hroudu hlíny, pokropíme ji vodou a zmáčkneme v ruce. Jestliže se tato půda drží na prstech a vhodíme-li ji na zem, tak zůstává pohromadě a nerozpadá se, můžeme říci, že je tato půda tučná. Poslední smysl, který nám umožní rozpoznat dobrou půdu od špatné, je zrak. Barva půdy vypovídá o tom, jaká půda je. Černá půda je nejlepší, není ani příliš bahnitá, ani příliš vlhká. Za nejmasnější půdu se pak pokládá ta, na které se vyskytují v hojné míře ptáci. Ti se totiž živí červy, kterým se daří pouze v masné půdě. Tam, kde je tedy masná půda, tam jsou také červi a tím pádem i ptáci.

Hmatem tedy zjistíme tučnost půdy a podle výskytu ptactva určíme, zda je půda masná. *Masnost* a *tučnost* spolu s *hubeností* jsou tedy základními vlastnostmi půdy. O masnosti půdy se z JgS, díl II., K-O, s. 399 dovídáme, že *masná země* je označována pojmem *masnice*. *Masnice se rozeznává tím, že mezi prsty třená nějakou masnost prozrazuje*. Upřesnění významu slova *masný* pak uvádí SSJČ, díl III., M-O, s. 35, *masný* obecně znamená *obsahující hojně nějakou látku zvyšující jakost*. *Masná půda je půda bohatá na organické látky*. Vlastnost půdy jako je hubenost vysvětluje SSJČ, díl II., H-L, s. 107. *Hubená půda je půda s nedostatkem rostlinných živin*. Hubenost obecně pak znamená *obsahující málo tuku nebo jiné hodnotné a podstatné složky*. Antonymem k hubenosti je *tučnost* (tučnost: *obsahující nějakou podstatnou složku v hojné míře, oplývající hojností něčeho vůbec, vydatný, hodnotný, značný*, SSJČ, díl VI., Š-U, s. 249).

¹³³ Slovo pohodlný mělo dříve význam *užitečný, potřebný*, JgS, díl III., P-R, s. 221.

¹³⁴ Knihy hospodářské, s. 81.

Tato kapitola je nazvána *O položení a půdě zahrad*. Jak z názvu vyplývá, zabývali jsme se tedy již půdami a nyní je na řadě krátké povídání o *zahradách* (zahrada: *zvláště ohrazené místo, kdež ovocné stromoví se chová, sad, štěpnice*, JgS, díl V., W-Ž, s. 464). Kryštof Fischer rozlišuje dva druhy zahrad: *štěpnice* (štěpnice: *v nichž stromoví a ovoce roste*, Knihy hospodářské, s. 80) a *zahrady* (zahrada: *v nichž rozdílné byliny se sejí, kteréž jídáme*, Knihy hospodářské, s. 80). O štěpnicích se v JgS, díl VI., S-U, s. 509 dočteme, že se jedná o *štěpnou neb ovocnou zahradu, sad* nebo o *školku na stromy*. Člověk, který se zabývá štěpnicemi, je nazýván *štěpař* a ten, který se věnuje zahradám, *zahradník*.¹³⁵ Podle JgS, díl VI., S-U, s. 508 štěpař: 1. *kdo štěpuje, též kdo sází stromy a opatruje stromy ovocné, štěpy*, 2. *zahradník na ovocné stromy*; v JgS, díl V., W-Ž, s. 465 znamená slovo zahradník: 1. *kteřý zahradu vzdělává, opatruje*, 2. *kteřý zná byliny a zeliny zahradní*.

5.16 TRAKTÁT IV.

KAPITOLA II. *O příležitosti a způsobu kořenné zahrady*

Již na začátku druhé kapitoly nás autor upozorňuje na to, že *kořeným* (kořený: *bylinný*, JgS, díl II., K-O, s. 131) zahradám nikdy nevěnoval tolik času a pozornosti, a tak o nich uvede pouze několik nejdůležitějších informací.

Velice důležité je, aby měl člověk zahradu tak velkou, aby ji stačil obdělávat. Fischer k tomu píše: *Lépe jest zahrádku dobře zdělanou míti, nežli prostrannou zahradu a ji dobře nezdělati*.¹³⁶ Obdělávat by se tato zahrada měla takovým způsobem, aby měla dostatek staré mrvy a aby byla na podzim zrytá. Co se týká vzhledu zahrady, je upřednostňována podlouhlá zahrada před čtverhrannou. Rozměry, jak by tato zahrada měla vypadat, jsou následující: 1. 45 *střevíců*¹³⁷ široká a dlouhá 75 *střevíců*, 2. 60 *střevíců* široká a 90 *střevíců* dlouhá. Mezi záhony mají být udělána prázdná místa tak, aby *plečky* (plečka: *kteřá pleje*, JgS, díl III., P-R, s. 110) dosáhly rukou až do půlky záhonku a přitom nepošlapaly žádné rostliny. Zohledňováno by mělo být také to, že každá rostlina potřebuje jinou péči. Ty rostliny, které jsou studenějšího přirození, se mají sít dříve. A naopak později se mají sít ty, které nesnášejí chlad. Z každé rostliny člověk využívá jen některé její části,

¹³⁵ Knihy hospodářské, s. 80.

¹³⁶ Tamtéž, s. 82.

¹³⁷ *Střevíc: míra, noha, míra čtyř dlani*, JgS, díl V., W-Ž, s. 465; *střevíc: 31,6 cm*. SŠJČ, díl V., R-S, s. 581.

např. *listí, kořen*¹³⁸, *košťál* (košťál: *(pro tvrdost tak nazvaný) jest hloub neb sloupek, na němž zelí nebo bylina naroste*, JgS, díl II., K-O, s. 143). Podle toho, kterou část rostliny chceme podpořit v jejím růstu, jestli kořen, košťál nebo listí, volíme i způsob starání se o danou rostlinu. Chceme-li podpořit růst kořene, musíme půdu rýčem zryt co nejvíce do hloubky a do této půdy pak vsadit nebo zasít danou rostlinu. Růst různých částí rostlin je ale ovlivněn nejen naší péčí, ale také postavením měsíce, a to takto: *Které semeno vydati mají, ty potřebí jest síti k novému měsíci: co chceš míti veliké za plného měsíce: které kořeny do země pouští, na schod měsíce; které pak v bylinu*¹³⁹ *vyrůstí mají, tehdáž, když měsíc přibývá.*¹⁴⁰

5.17 TRAKTÁT IV.

KAPITOLA III. *O rozdílných bylinách kořenné zahrady a rozdělení jich na tři třídy*

Jak uvádí Fischer v prvním odstavci této kapitoly, existuje mnoho druhů bylin, byliny *lesní, polní, horní* (myšleno horské), *zahradní, lékařské*. Do protikladu jsou pak postaveny *jedovaté* a *zdravé* (zdravá bylina: *kteráž jedu odporuje a lék proti němu poskytuje*, Knihy hospodářské, dále jen KH, s. 84) byliny, samostatnou skupinu tvoří byliny *samorostlé* (samorostlé: *které beze všeho semena vycházejí*, KH, s. 84). Jako samostatná rostlina, která nepatří do žádné skupiny, je jmenována *Mykociánská bylina* (mykociánská: *od Mykocia Francouze*, KH, s. 85) neboli *tabák* (tabák: *jméno pochází od provincie Tabaka na ostrově sv. Dominika, kdež tu bylinu první seznal Roman Pane, mnich španělský, a Jan Nicot, velvyslanec francouzský u portugalského dvora královně francouzské přinesl, od něhož latinsky herba nicotina slove, pokolení rostlin lilkovitých, durmanovitých*, JgS, díl IV., S-U, s. 534). Tato bylina je velice oblíbená mezi lidmi, může se žvýkat, kouřit a nebo je možné její vůni vtahovat nosem. Poslední zmiňovaná je skupina *bylin hodících se k jídlu*. Tato skupina obsahuje ještě jakési tři třídy a je jí v této kapitole věnována největší pozornost.

První třídu tvoří byliny *listné* neboli *zelinné* (listný: *od listu, listu se týkající*, JgS, díl II., K-O, s. 335), které zahrnují především různé druhy *salátů*¹⁴¹, *kapust*¹⁴²

¹³⁸ Kořen: *dle Rosy od slova kořiti, že pod sebe roste, níží se, 1. jest spodek stromu a byliny, jimž stojí a živy jsou, 2. oud rostliny vesměs v zemi váznoucí, rozdělujeme jej v oddenek a ocas (vlaseníčko)*, JgS, díl II., K-O, s. 129

¹³⁹ Bylina v tomto významu: *proutek neb stéblo u zeliny*, JgS, díl I., A-J, s. 209.

¹⁴⁰ Knihy hospodářské, s. 83.

¹⁴¹ Salát: Evropské slovo z it. *salata*, vlastně *insalata* „nasolená“ (zelenina). K nám přejato z němčiny, ESM, s. 536.

(kapusta: *rostlina řeřichovitá, čeledi šešulinaté*, JgS, díl II., K-O, s. 335)¹⁴³, *řeřichu vodní*¹⁴⁴, *špinát*¹⁴⁵, *petržel, hromové koření*¹⁴⁶, *borák*¹⁴⁷, *kuřinohu*¹⁴⁸. Do této skupiny je zahrnut i *šterbák* (*šterbák: bylina co salát užívaná*, JgS, díl IV., S-U, s. 510; *šterbák: středomořský druh čekanky pěstovaný jako zelenina*, SSJČ, díl VI., Š-U, s. 76) a *čekanka* (*čekanka: zelina, šterbák*, JgS, díl I., A-J, s. 270; v SSJČ, díl I., A-G, s. 243: *rostlina s květenstvím světle modrých kvítků, pěstovaná pro kořen, z něhož se vyrábí cikorka*¹⁴⁹). Z těchto definic tedy můžeme vyvodit, že podle JgS jsou tyto dva pojmy identické, podle SSJČ je pak čekanka nadřazena pojmu šterbák, který označuje pouze druh čekanky. Nadřazenost a podřazenost pojmů je typická i pro rostliny jako jsou *třebule* (*třebule: pokolení rostlin okoličnatých, vohlicovatých*, JgS, díl II., K-O, s. 626; v SSJČ, díl VI., Š-U, s. 239 čteme: *třebule: druh kerblíku, dřívě pěstovaný jako zelenina*) a *kerblík*¹⁵⁰ (*kerblík: 1. bylina s bílým okoličnatým květenstvím, příbuzná mrkvi, 2. listy kerblíku setého užívané dřívě jako zelenina do polévek*, srov. SSJČ, díl II., H-L, s. 309).

Název druhé třídy je uveden těmito slovy: *Z druhé třídy jsou byliny*¹⁵¹, *jichžto kořenů užíváme k jídlu*.¹⁵² Tato třída se tedy nazývá kořená, protože lidé z těchto rostlin používají k jídlu především kořeny. Patří sem *ředkev, křen, mrkev*, různé druhy *řep - bílá, červená, okrouhlá, dlouhá*. Tyto názvy rostlin jsou známé i dnes, tudíž se domníváme, že není třeba je blíže popisovat a vysvětlovat. Následující druhy rostlin ale již tolik známé nejsou, jedná se o *kolník*¹⁵³, *pastrnák planý i domácí* (*pastrnák neboli pastinák: okoličnatá, z čeledi olešníkovitých rostlina, jejíž kořen*

¹⁴² Kapusta: *původně znamenala hlávkové zelí*. Nejdříve panoval názor, že tento název vznikl z nějakého nářečního tvaru románského, S. Štech obnovil a podpořil názor Grimmův, že kapusta je z něm. *Kappust*, což vzniklo podle Grimma kontaminací z lat. *compositum* = věc naložená a něm. *kabisz* kapusta, ESM, s. 241.

¹⁴³ JgS, díl II., K-O, s. 335 uvádí tyto druhy kapust: *kapusta kadeřavá, mořská, kolníková (kolník), psí, zelená – zelí, hlavatice* atd.

¹⁴⁴ Řeřicha: *bylina s drobnými bělavými kvítky v úzkých hroznech*, SSJČ, díl V., R-S, s. 229.

¹⁴⁵ Špinát: *pokolení rostlin merlíkovitých*, JgS, díl IV., S-U, s. 237. ESM, s. 620 název *špenát*, stč. *spinak*, z němec. nář. *Schpennat*.

¹⁴⁶ Hromové koření neboli hromky: *lidový název chřestu*, SSJČ, díl II., H-L, s. 97.

¹⁴⁷ Borák neboli brutnák: *pokolení rostlin z řádu píplovitých*, JgS, díl I., A-J, s. 192; brutnák: *rostlina s drsnými listy a modrými květy rostoucí jako plevel*, SSJČ, díl I., A-G, s. 174.

¹⁴⁸ Kuřinoha: *rostlina šruhovitá*, JgS, díl II., K-O, s. 229.

¹⁴⁹ Cikorka: *přísada do kávy, dřívě též náhražka kávy*, SSJČ, díl I., A-G, s. 211.

¹⁵⁰ Kerblík: z něm. *Kerbel*, ESM, s. 249.

¹⁵¹ Bylina zde ve významu: *rostlina nedřevnatějící*, SSJČ, díl I., A-G, s. 190.

¹⁵² *Knihy hospodářské*, s. 84.

¹⁵³ Kolník: 1. *sladká řepa*, JgS, díl II., K-O, s. 106, 2. *kolníková neb turčanská řepa, kolínek neboli řepka*, srov. JgS, díl III., P-R, s. 816. *Kapusta kolníková = kolník*, JgS, díl II., K-O, s. 27.

silný, řepnatý se jídá, JgS, díl III., P-R, s. 38)¹⁵⁴, *hlávkovité kořeny (kteřížto místo listů kožky a sloupky plodí*, KH, s. 84; JgS, díl II., K-O, s. 1008 uvádí, že *hlávkovité kořeny jsou takové, které mají okrouhlý kořen*. Do této skupiny patří česnek, cibule, ocun, lilium, por /ošlejš). Fischer pak do této skupiny hlávkovitých kořenů zařazuje *cibuli, česnek, por a ošlejš* (ošlejš: *jinak por zahradní z pokolení drobného česneku*, JgS, díl II., K-O, s. 1009). Jak můžeme vidět, JgS tedy ztotožňuje význam slova *ošlejš* a *por*, Fischer tyto dvě rostliny neztotožňuje, uvádí je jako dvě samostatné byliny. ESM, s. 421 uvádí i původ názvu z něm. *Aschlauch*, to pochází z lat. *ascalonium* podle města Askalonu v Palestině, odkud tento druh česneku pochází. Také *pór* je druh česnekovité rostliny, název pochází z lat. *porrum* (SESJČ, s. 385). Naučný slovník zemědělský (dále NSZ), díl 7., P, s. 9 uvádí, že *pór* je *těž luček, druh z čeledi liliovitých*. Pojem *ošlejš* je popsán takto: *ošlejš neboli cibule vytrvalá, těž cibule zimní*, NSZ, díl 5., N-O, s. 687.

Třetí třída shromažďuje byliny, které vydávají ovoce. Do této skupiny jsou zařazovány *okurky, bob*¹⁵⁵, *škrkavičný*¹⁵⁶ a *turecký hrách*¹⁵⁷, *dýně* (dýně: 1. *pokolení rostlin dýňovitých, 2. meloun*, JgS, díl I., A-J, s. 531) a *melouny* (meloun: *dýně*, JgS, díl II., K-O, s. 419). Obdobně jako u *póru* a *ošlejšu* i zde Fischer rozlišuje pojmy *dýně* (ESM, s. 137 uvádí, že *slovo je všeslovanské, avšak neznámého původu*; syn. s *tykev*) a *meloun* (ESM, s. 359: stč. *melún*, z něm. *melün, melawn*, to pak z it. *mellone* a lat. *mēlō*), JgS ale tato dvě pojmenování považuje za totožná.¹⁵⁸

5.18 TRAKTÁT IV.

KAPITOLA IV. O dělání a přirození trojí třídy bylin a nejprv o zelinných

Předchozí kapitola byla věnována rozdělení bylin do tří tříd. V následujících třech kapitolách budou blíže specifikovány a popsány dané byliny patřící do různých tříd.

Čtvrtá kapitola probírá jednotlivé zástupce *zelinných neboli listných bylin*, u každé rostliny jsou vyzdvihovány její přednosti, k čemu se používá, k čemu slouží.

¹⁵⁴ JgS, díl III., P-R, s. 38 uvádí, že tímto pojmem jsou označovány i jiné rostliny jako mrkev zahradní nebo prorostlík okrouhlostý, je to proto, že jsou si tyto rostliny s pastrnákem tolik podobné a tudíž i lehký zaměnitelné.

¹⁵⁵ Bob: *bylina pěstovaná jako pícnina, s lusky obsahujícími velká, kulatá nebo vejčitá semena*, SSJČ, díl I., A-G, s. 141.

¹⁵⁶ Škrkavičný hrách: *neb římský hrách, škrkavičnick*, JgS, díl IV., S-U, s. 474.

¹⁵⁷ Turecký hrách: *vlašský bob*, JgS, díl IV., S-U, s. 673.

¹⁵⁸ SSJČ, díl I., A-G, s. 443 uvádí, že *dýně je tykev nebo její plod*.

Stejně jako v prvním traktátu věnovaném polím a obilninám na nich pěstovaným, tak i zde není opomenuto, jak tyto rostliny pěstovat, jak se o ně správně starat, kdy je sázet, sít, či přesazovat.

Jako první zástupce zelinných bylin je zde uveden *salát*, který Fischer označuje jako *bylinu ze všech nejlepší, která se s octem strojí*¹⁵⁹. Podle KH existuje několik druhů salátů: *s širokým košířem, hladký, měkkolistý, bílý, červený, hlávkový, cyprský, sítý, polní, kadeřavý, římský, s většími a tlustšími listy, ten, jehož hlávka roste do tvaru vejce, ten, který se přivazuje, bývá bělejší a křehčí*. I když jsou saláty různorodé, přesto mají něco společného, všechny totiž chladí a potřebují stejnou péči. Salát vyžaduje hodně slunce, vody a dobře vyhnojenou půdu. Přesná doba na setí salátu určená není, salát se může sít na jaře, v létě i na podzim, přesazovat se pak musí, když vypučí jeho šestý list. Kromě toho, že je chutným pokrmem, pomáhá i proti nespavosti a vzbuzuje chuť k jídlu.

Řeřicha má se salátem společné dvě věci, stejně jako salát miluje vlhko a může se sít v zimě i v létě. S planou hořčicí má pak řeřicha společnou podobu. Co se týká jejího využití, používá se řeřicha k vaření. Za velice chutný a perný (perný: *čpavý, štiplavý, ostrý, pepřený*, JgS, díl III., P-R, s. 68) pokrm je považováno jídlo připravené z řeřichy a smíchané s octem, solí a olejem. Řeřicha je nejen chutná, ale pomáhá i léčit. Posilňuje srdce, oslabuje účinky hadího jedu a žluči, blahodárně působí i na bolest zubů.

Špinát patří do pokolení rostlin merlíkovitých, jak jsme se již zmínili v předchozí kapitole. Fischer pak o špinátu uvádí, že: *Špinát tak zvaný jest od bodlavého a tvrdého semena, ačkoliv pak sama bylina hladká a měkká jest, semeno nicméně vyobrazuje trní*.¹⁶⁰ Někteří lidé tuto rostlinu nazývají *španělským zelím*, protože se domnívají, že tato bylina pochází ze Španělska. Stejně jako předchozí dvě byliny i špinát (nč. špenát) slouží především k přípravě pokrmů. Zvláštností a předností této rostliny ovšem je, že odolává zimě, a tak když se zaseje na podzim, přezimuje bez větších obtíží a je možné ji na jaře sklízet. *Špinát* má tedy dvě odrůdy semen, podzimní a letní. Letní semeno je pichlavé a může se sít kdykoli, podzimní je pak kulaté a má se sít okolo sv. Bartoloměje, tj. okolo 24. srpna¹⁶¹. Sít se *špinát* může na podzim či v létě, při setí by se ale měl dodržovat následující postup: *Rozlož mrvu*

¹⁵⁹ Knihy hospodářské, s. 85.

¹⁶⁰ Knihy hospodářské, s. 87.

¹⁶¹ Attwater D.: *Slovník svatých*. Papyrus Vimperk, Jeva Rudná u Prahy, 1993, s. 62.

ovčí dobře zdobenou do nějaké nádoby, přilej k tomu třetinu vody říčné a moč v nějakém klůcku dva dni semeno, třetího pak dne odděl od něho hnůj a to zmočené semeno sej, ale ne zhusta.¹⁶² Pozor bychom podle Fischera měli dávat i při vaření, protože špinát sám o sobě obsahuje hodně vlhkosti, a tak bychom ho neměli vařit v příliš velkém množství vody.

Charakteristiku kapusty podává Fischer takto: *Římané za 600 let z samé kapusty sobě proti všem nemocím líky stojili.*¹⁶³ Kapusta je léčivá rostlina, o které již mnozí lékaři napsali celé knihy. Zdůrazňovány jsou její léčivé účinky proti dušnosti a bolestem břicha. Je to tedy rostlina v první řadě léčivá a zároveň i chutná. Nejchutnější je *kadeřavá kapusta*, která se používá při přípravě polévek. Neméně chutná je ovšem i *hladká kapusta*. Jako další druh kapusty je popsána *pompejanská kapusta* neboli *karfiol* (karfiol: *květná hlavice*, JgS, díl II., K-O, s. 30). K *naučení o kapustě* je přidružen i *manholt* (manholt: *manholt aneb ron, to slove to zelé a je podobné jitrocelu*, JgS, díl II., K-O, s. 390; Gebauer, SS, díl II., K-N, s. 311 uvádí původ názvu z něm. *Mangold*), protože jeho obdělávání a příprava jsou si velice podobné s kapustou. Obě dvě rostliny potřebují výbornou mastnou zemi, ne písčitou. Kapusta navíc snáší i studená povětrí, a tak se jí nejvíce daří v Německu. Sít se má kapusta okolo sv. Matěje¹⁶⁴. Čas, kdy je třeba kapustu přesadit, poznáme prý podle toho, že má již pět listů. Přesazovat ji musíme večer, nejlépe po dešti, vzdálenost sazeniček má být okolo půldruhého střevice. Pro sazeničky mají být připraveny důlky, které obsahují dostatek hnoje.

Další rostlinou patřící do této skupiny je *hromové koření*, o němž se především dovídáme, jak se o něj starat, jak ho pěstovat, v neposlední řadě zde najdeme i způsoby využití této rostliny. *Hromové koření* miluje mastnou, spíše písčitou půdu. Jestliže tuto půdu nikde nenajdeme, máme dvě možnosti, jak upravit půdu na poli tak, aby byla vhodná pro pěstování hromového koření. První možností je vykopat pole na dva střevice hluboko, vydláždit je kamením nebo dobytčími kopyty či rohy. Toto opatření způsobí, že půda přinutí kořeny, aby vyhnaly bylinu vzhůru, kopyta pak budou dodávat rostlinám mastnotu a vlhkost. Druhá možnost

¹⁶² Knihy hospodářské, s. 87

¹⁶³ Tamtéž, s. 87.

¹⁶⁴ Sv. Matěj je podle knihy od Donalda Attwatera: *Slovník svatých*. Papyrus Vimperk, Jeva Rudná u Prahy, 1993 slaven *tradičně 24. února a nověji 14. května*. *Velká kniha o svatých aneb po kom se jmenujeme* od V. Schaubera a M. Schindlera, Doron, Praha 2004, s. 24 uvádí pouze jedno datum, a to 24. února, stejně datum uvádí i další dvě knihy od Slavomíra Ravika: *O světcích a patronech*. Levné knihy, Brno 2006 a *Velká kniha světců*. Regia, Praha 2002.

nabízí půdu upravit tak, že se palicí či píchem urovná a ubije hlína, poté se na ni dá ovčí mrva a opět hlína, která se zarovná a uhrabe hráběmi. Jestliže máme zvolený způsob úpravy půdy, můžeme přikročit k děláni *rozhorů*, které mají být od sebe na *píd'* (píd': *délka mezi palcem a malíkem rozepřenýma*, JgS, díl III., P-R, s. 79) vzdáleny. Tam, kde se sbíhají rozhory, se udělají dírky hluboké jako jeden prst a do nich se dávají tři semínka, která se zakryjí hlínou. Tři semena se do jedné dírky vkládají proto: *Aby spolu rostouce hojnější sazeničky zplodily s větším užitkem.*¹⁶⁵ Poté následuje péče o rostliny spočívající v dostatečném hnojení a přesazování. Při přesazování se má dávat pozor na několik věcí. Když jsou kořeny silné, mají se rozdělit a rozsadit na jeden střevec od sebe daleko. Kořeny se mají od sebe oddělovat ostrým nožem, ne nehty či prsty. Přesazování rostlin má probíhat na jaře. Jak jsme podotkli na začátku tohoto odstavce, kromě způsobu pěstování hromového koření zde najdeme i místa věnovaná využití této byliny. *Hloubkové* (hloubek: *sloupek zelny*, JgS, díl I., A-J, s. 679) hromového koření během vaření velice rychle změknu, a tak nepotřebují dlouhé přípravy. Vaření není tudíž časově náročné. Jestliže se hromové koření vaří v pivu, pomáhá proti bolestem zubů. Dále pomáhá i při léčbě jater, ledvin, páteře a prsou. *Hromové koření* je používáné i jako repelent, protože smísíme-li ho s olejem, odpuzuje včely.

Petržel je bylina, jejíž listy a kořen lidé využívají k přípravě a ochucování různých pokrmů, především polévek. Teoreticky by tedy mohla být zařazena do dvou tříd: *zelinných neboli listných a kořených*. Fischer tuto bylinu ovšem řadí pouze k první třídě *zelinných* bylin. O tom, zda bude *petržel* růst hojněji *kořen* či *zelina* (*zelina*: *zelená část byliny*, JgS, díl V., W-Ž, s. 647), rozhoduje čas jejího setí. Chceme-li, píše Fischer, aby petržel měla hodně *zeliny*, musíme ji sít s rostoucím měsícem. Naopak silné celistvé kořeny bude mít tato rostlina, zaseje-li se *na schod měsíce*. Semena této byliny by se měla sít tam, kde je vlhko a spíše stín. Poslední rada se pak týká toho, jak se starat o *zelinu petržele*. Obecně je známo, že *zelina* poroste rychleji, budeme-li ji uřezávat, a ne trhat rukama. Abychom získali kadeřavou petržel, *je nutné ji něčím zválet či pošlapat*, uvádí Fischer.

Štěrbák a čekanka je dvojice, která je nerozlučně spojena. Otázkou je, jakým způsobem. Podle Kryštofa Fischera je *planý štěrbák* označen jako *čekanka*¹⁶⁶, což by znamenalo, že *čekanka* je druhem štěrbáku, *štěrbák* je tedy nadřazeným pojmem.

¹⁶⁵ Knihy hospodářské, s. 89.

¹⁶⁶ Knihy hospodářské, s. 90.

Podíváme-li se na předchozí třetí kapitolu čtvrtého traktátu, zjistíme, že existují ještě jiné definice těchto dvou rostlin a že vztahy mezi nimi jsou různorodé. Těžko můžeme tedy posoudit, do jaké míry jsou si tyto dvě rostliny podobné, nebo jsou-li dokonce identické. Obě dvě rostliny pak ještě spojuje stejný způsob pěstování: milují vlhkou a tučnou půdu a dostatek místa. Sít by se tyto rostliny měly okolo sv. Jana¹⁶⁷. Máme-li zaseto, nemusíme se pak o tyto byliny již více starat, protože jsou nenáročné, nevyžadují zvláštní péči, ba dokonce se samy rozmnožují a samy sebe sejí.

Další dvojicí jsou *třebule* a *kerblik*. Stejně jako předchozí dvojice rostlin i tato dvojice nepotřebuje příliš mnoho péče, jenom dostatek zalévání. Slouží především jako prostředek proti bolesti žaludku a k čištění krve.

Velkou péči nepotřebuje ani rostlina zvaná *borák* neboli *brutnák*. Největší předností této rostliny je, že pomáhá při srdečních obtížích a mdlobách. Namočíme-li ho do vína, způsobí, že budeme velice veselí.

Nenáročná na práci je i *kuřinoha*, která potřebuje pouze mastnou zemi a stín. Tento zástupce první třídy není příliš vhodný k přípravě jídel, není totiž tolik vydatný. Hodí se spíše jako lék proti žluči.

5.19 TRAKTÁT IV.

KAPITOLA V. *O kořených bylinách, jichžto požíváme*

Cibule, česnek, řepa, ředkev, mrkev a pastrnák jsou byliny, s kterými se budeme v této kapitole blíže seznamovat. Tyto rostliny pak spolu s dalšími, které jsme jmenovali ve třetí kapitole, patří ke druhé třídě *kořených bylin*. Všechny tyto byliny spojují dvě věci. Lidé k jídlu používají především jejich *kořeny* a sít by se měly *na schod měsíce* (v čase, kdy měsíc tzv. ubývá).

¹⁶⁷ Určit přesně, které datum tehdy autor svátkem sv. Jana myslel, není lehké. V knihách od M. Salajky, S. Ravika, D. Attwatera, V. Schaubera a M. Schindlera, které jsme používali již výše při objasňování svátků svatých, existuje 18 svatých Janů, kteří mají vždy u svého jména ještě jiné doplňující pojmenování, ani jeden z těchto Janů není pojmenován bez přízviska, tedy pouze Jan, jako je tomu v našem textu. Existuje např. *Jan Apoštol, Jan Křtitel, Jan Křtitel de la Salle, Jan z Boha, Jan Sarkander...*, přičemž každý z těchto svatých Janů má své datum, kdy je jeho svátek slaven. Např. Jan Apoštol 27. 12., Jan Křtitel 24. 6., Jan Křtitel de la Salle 7. 4., Jan z Boha 8. 3., Jan Sarkander 17. 3. V našem textu je pouze slovo Jan bez dalšího označení, a tak se neodvážíme ani odhadovat, o kterého Jana by se mohlo z těchto jmenovaných svatých jednat a necháme tento případ raději otevřený a nevyřešený, než abychom někoho našimi odhady mátlí.

Výjimkou v této skupině je *cibule*, protože té škodí, sází-li se na schod měsíce, a naopak jí vyhovuje období, když měsíc přibývá, což ostatním bylinám této třídy škodí. Nejlepší čas setí nebo přesazování je pak v úplňku. Jestliže by se cibule sázela či přesazovala jindy než v tento čas, nevyrostla by a zůstala by malá. Při přesazování se musí také dbát na to, aby byla očištěna od kamení, drnu a jiných bylin. Nejvhodnější čas určený k přesazování je na jaře, přibližně čtyři dny před nebo po Smrtné neděli, což je pátá neděle postní. Pro tuto plodinu je typická její schopnost vracet chuť k jídlu, charakteristická je dále i její ostrost. Každá cibule je ostrá tak, že vhání slzy do očí, a tak bývá někdy nazývána slzavou. Různé druhy cibule se liší mírou ostrosti. Cibule delší je ostřejší než kulatá, žlutá více pálí než bílá, suchá pálí více než čerstvá, syrová více než vařená. O její ostrosti a dalších vlastnostech píše Fischer toto: *Jest bylina ostrá od přirození svého odporné vůně, však nejčistší půdy, nejlépe zdělané a výborným hnojem vymaštěné žádá a nad jiná semena chce mít místo na ustavičném vejsluní.*¹⁶⁸ V případě, že toto vše cibuli poskytneme, můžeme počítat s velkou sklizní. Ta probíhá podle zralosti cibule v odlišnou dobu. Je-li cibule zralá, poznáme podle toho, že listy cibule vadnou a cibule vykukuje ven ze země. Po sklizni se musí cibule nechat na vzduchu, aby dostatečně vyschla a celá její zelina uvadla.

Jako je cibule spojována se slovem ostrost, tak je *česnek* spojován se slovem zápach. Česnek vydává nelibou vůni, proti které se již dříve lidé snažili vymyslet nějaký účinný odpuzovač. Jednou takovou radou, jak se zbavit nelibé česnekové vůně, bylo, aby se po požití česneku jedl připečený *manholt*. Mezi další odpuzovače po požití česneku patřilo čerstvé jablko nebo syrový bob. Tato nelibá česneková vůně se mohla také zmírňovat a dalo se předcházet jejímu vzniku, jestliže bychom česnek dostatečně zalévali. Zalévání pak spolu s častým pletím patří k základním pravidlům, jak se o tuto rostlinu starat. Česnek je náročný na péči a v našich podnebných podmínkách ho musíme sázet na jaře, aby se vůbec ujal. V teplejších zemích je možné sázet česnek i na podzim. *Sloupky* (sloupek: 1. *sloupek cibulní neb česnekový*, 2. *peň*¹⁶⁹ *menší*, JgS, díl IV., S-U, s. 138) této rostliny se mají sázet do výborné půdy na dva prsty hluboko a na čtyři prsty od sebe daleko. Zahradníci v této souvislosti odlišují dva druhy sloupků, a to *zubečky* (zubeček: *vnější sloupek*, KH, s. 92) a

¹⁶⁸ Knihy hospodářské, s. 91.

¹⁶⁹ Peň: *oud rostliny nad zemí, listy, květy a plody nesoucí*, JgS, díl III., P-R, s. 61.

vnitřní sloupky, které nejsou příliš vhodné k pěstování, protože jsou mdlé¹⁷⁰. Další činnost, která následuje po sázení česneku, je odřezávání zeliny nebo její svazování. To se dělá proto, aby zelina nehnala do semena. Tento úkon má být prováděn okolo sv. Jana.¹⁷¹ Poté následuje sklizeň, která obvykle připadá na sv. Bartoloměje, tj. 24. srpna. Při sklizni jsou buď hlavičky česneku odtrhávány od byliny, nebo se svazují podobně jako cibule do svazečků a nechávají se na suchém místě. Přestože česnek zrovna nejlépe nevoní, je u lidí oblíbenou rostlinou, protože kromě ochucování pokrmů slouží proti uštknutí ještěrek, kousnutí myší, vzteklých psů, pavouků, dále léčí kašel nebo bolesti zubů, a tak se ho lidé snaží po jeho sklizni co nejlépe uchovat. Na uchovávání česneku existuje podle Fischera několik názorů, někdo tvrdí, že se nejlépe uchová v plevách, jiní ho věsí do dýmu.

Z výše jmenovaných bylin, se kterými se budeme blíže seznamovat, nám tedy zbývá *řepa*, *ředkev*, *mrkev* a *pastrnák*. Zajímavé je a za povšimnutí jistě stojí to, že Fischer na rozdíl od třetí kapitoly zahrnuje v této kapitole pod pojem *řepa mrkev*, *ředkev* a *kolník*, o *řepě* píše toto: *Řepa jest rozdílná: semenná, sladká, kolník, žlutá řepa aneb mrkev, ředkev*.¹⁷² Přitom v JgS, díl III., P-R, s. 816 pod heslem *řepa ředkev* v žádném případě nenajdeme.¹⁷³ Další zajímavost spočívá v tom, že JgS, díl II., K-O, s. 106 uvádí, že *kolník* je *sladká řepa*, a Fischer ve svém výčtu rostlin patřících do skupiny řep odlišuje *sladkou řepu* a *kolník*. Jako *kolník* je pak označována v JgS, díl II., K-O, s. 27 i *kolníková kapusta* neboli *kolník*. Tyto rozdíly a neshody v názvosloví zřejmě pramení z toho, že si lidé názvy bylin předávali mezi sebou ústně, z generace na generaci, a tak mohlo někdy dojít k tomu, že se významy slov zúžily či rozšířily nebo že lidé stejnou rostlinu nazývali různě, jak se jim to zrovna hodilo. Dokladem toho je i slovo *křen*, které Fischer používá jako samostatné slovo, a JgS, díl III., P-R, s. 809 uvádí, že *křen* je druhem *ředkve*, *křen*: *mořská ředkev*, z čehož vyplývá, že *ředkev* je nadřazeným pojmem slova *křen* a tato dvě slova tedy nejsou významově na stejné úrovni, jak uvádí Fischer. Jako další takový

¹⁷⁰ Mdlý: *ne tlustý, nesilný, nepevný*, JgS, díl II., K-O, s. 410.

¹⁷¹ Viz s. 73, poznámka pod čarou č. 155.

¹⁷² *Knihy hospodářské*, s. 93.

¹⁷³ Vzhledem k nejednoznačnosti pojmenování uvádíme pro úplnost doplnění z *Naučného slovníku zemědělského* (dále jen NSZ), díl 8., Q-Ř, s. 572, 577, *ředkev*: *rod čeledi brukvovitých*; *řepa*: *rod čeledi merlikovitých, zahrnuje nejenom četné plané druhy, ale i souborný kulturní druh, kam patří jak zahradní, tak krmná řepa i cukrovka*. *Mrkev*: *jednoletá až vytrvalá bylina z čeledi mrkvovitých*, NSZ, díl 4., M, s. 666.

případ můžeme jmenovat *mrkev*, která je nazývána *žlutou řepou* a *Plinius ji pak pojmenovává planý pastrnák*.

Opustíme-li rozdíl v názvosloví a vrátíme-li se k výše jmenovaným bylinám, je naším úkolem přiblížit rostlinu zvanou řepa. *Řepa* potřebuje shnilou zemi, která je dobře uvláčená, dále pak je pro ni důležitý dostatek vláhy. Den před zasetím je nutné semena řepy posypat sazemi a polít je vodou, druhý den se pak tato namočená semena sejí na pole.

Seje-li se řepa po dva roky za sebou na stejné pole, může dojít k tomu, že se změní v *kolník* (ESM, s. 269 uvádí, že původ tohoto slova je patrně z německého *Kohl* kedlubna). Jak nás o kolníku poučuje Fischer: *Kolník má jiné povahy nežli řepa, neb jest lepší a sladší, snázejí zažít bývá a lépe krmí.*¹⁷⁴ SSJČ, díl II., H-L, s. 357 má pro kolník botanické označení *tuřín*. (Název podle ESM, s. 661 pochází z něm. nářečního *Torschen*, spis. *Dorsche*). Velmi chutný je, jestliže se vaří se skopovým masem, nebo se nakládá se solí. Pro nakládání je tato rostlina velice vhodná, protože se sklízí až velice pozdě na podzim, a tak naložená vydrží skoro přes celou zimu a nezkaží se. Pro jeho úspěšné pěstování je důležité, aby se sil na pole suché, velice zkyplené, což znamená alespoň čtyřikrát zorané, toto pole má být *položité*¹⁷⁵. Kolník se seje na sv. Markétu¹⁷⁶ nebo na sv. Jakuba^{177 178}.

Čas setí kolníku je shodný s časem setí mrkve. *Mrkev* se seje na sv. Jakuba do pole dobře zoraného a vyhnojeného. Sít se má tato bylina řídce, protože to ji nejvíce prospívá v jejím růstu. Sklízet ji pak můžeme okolo sv. Havla, tj. okolo 16. října¹⁷⁹. *Mrkev* se používá především jako chutný pokrm pro lidi, pernatou drůbež i dobytek.

¹⁷⁴ Knihy hospodářské, s. 93.

¹⁷⁵ *Položitý: rovný, hladký*, JgS, díl III., P-R, s. 273.

¹⁷⁶ Sv. Markéta je podle Schaubera, V. a Schindlera, M.: *Velká kniha o svatých aneb po kom se jmenujeme*. Doron, Praha 2004, s. 65 a Attwatera D.: *Slovník svatých*. Papyrus+Jeva, Vimperk, Rudná u Prahy, 1993, s. 264-266 rozlišována jako *Markéta z Antiochie* 20. 7., *Markéta Marie Alacoque* 16. 10., *Markéta Skotská* 16. 11., *Markéta Uherská* 18. 1. Slavomír Ravik, *O svtětcích a patronech*. Levné knihy, Brno 2006 uvádí 2 Markéty, a to *Kortonskou* 22. 2. a *Skotskou* 16. 11. Bez jakéhokoliv přízviska pak sv. Markétu uvádí Salajka M.: *Kalendář, osobní jména a křesťanské svátky*. Viktoria publishing, Praha 1994, s. 81. Tato sv. Markéta je podle M. Salajky slavena 13. července.

¹⁷⁷ Sv. Jakub se také zcela jednoznačně neslaví v jeden určitý den. Již výše zmíněné knihy, které se zabývají svátky svatých, rozlišují Jakuba mladšího či menšího a Jakuba staršího či většího. První zmíněný Jakub je slaven 3. května, druhý pak 25. července.

¹⁷⁸ Jestliže vezeme v úvahu to, že se *kolník* seje okolo sv. Markéty nebo Jakuba, znamená to tedy, že tato dvě data musí být blízko sebe. Z tohoto důvodu vyvozujeme závěr, že se kolník seje zřejmě na sv. Markétu tedy 13. nebo 20.7 a nebo na sv. Jakuba, tedy 25.7., tato data jsou ale pouze naší domněnkou, která vznikla na základě již zmíněné úvahy.

¹⁷⁹ Sv. Havel je *patronem St. Gallenu, kohoutů (Gallus=kohout), hus, kuřat a ptáků všeho druhu*, Ravik S.: *O světcích a patronech*. Levné Knihy, Brno 2006, s. 258-259.

Poslední rostlina zařazená Fischerem do této skupiny řep je *ředkev* (ESM, s. 529 uvádí, že poměr k něm. *Rettig* < lat. *rādix* není příliš jasný. Podle Kiparského jsou slovan. slova z dolní němčiny). Ředkev je velice známou bylinou, které vyhovují vlhká pole. Čas jejího setí není přesně určen, je rozdílný. Určeno je pouze, že se má sít na jaře či v létě. Rozdíly u této rostliny nejsou jen v čase jejího setí, ale také v jejích druzích. Existuje totiž *ředkev dlouhá, kulatá, subtilná*¹⁸⁰ a *útlá, křehká či méně perná*. Dělí se také podle barvy, některá je *bílá* a jiná *černá*. Bílá je mírnější než černá, tu Fischer označuje za *kousavou* a *pernou*.¹⁸¹ Společné pro všechny tyto druhy ředkve jsou léčivé účinky, používá se především při zažívacích obtížích a smícháme-li ji s olejem sladkých nebo hořkých mandlí a přidáme-li k tomu víno, získáme lék proti znění v uších.

Ředkev je užitečná i při pěstování *pastrnáku* (ESM, s. 437 uvádí, že starší název *pastrnák* je z něm. nářečního *Pasternak*). Pastrnák totiž vyžaduje kyprou půdu, a tak se sejí ředkvová semínka mezi pastrnák. Z těchto semínek pak vyroste ředkev, která se opatrně vytrhá z pastrnáku, čímž se půda dostatečně nakypří. Zároveň díky tomu vzniknou mezery mezi rostlinami a pastrnák tak může růst do tloušťky. Kromě místa a kypré půdy potřebuje pastrnák dobrou a hluboce zrytou půdu, dále pak se má dostatečně zalévat a plít.

5.20 TRAKTÁT IV.

KAPITOLA VI. *O ovoci bylin, kteréž jídáme*

Největší pozornost je v této kapitole věnována melounům a především tomu, jak je pěstovat a jak se o ně starat. *Melouny* jsou velice náročné na pěstování a ne každý je pěstovat umí. Proto bývají najímáni zahradníci, kteří se specializují na jejich pěstování. Rozhodneme-li se melouny pěstovat sami, bez zahradníků, najdeme v této kapitole postup, jak dosáhnout dobrého výsledku, jak uspět při pěstování melounů. Nejdříve musíme najít místo, kde nejvíce svítí slunce. Poté se musíme soustředit na to, abychom vybrali vhodná semena k setí. Ta poznáme podle jednoduchého testu, jestliže je vhodíme do vody a ona zůstanou u dna. Tato semena jsou označována jako těžká a jsou nejvhodnější pro setí. Před jejich setím se pak ještě doporučuje namočit

¹⁸⁰ Subtilný: *tenký, netlustý*, JgS, díl IV., S-U, s. 373.

¹⁸¹ Knihy hospodářské, s. 94.

je do mléka nebo *malvazi*¹⁸², čímž dosáhneme toho, že ovoce bude krásnější. Vybraná semena se pak v březnu či dubnu sejí do *semeniště* (*semeniště: místo, kde se z semene neb mladu stromky chovají*, JgS, díl IV., S-U, s. 57) a čtrnáctý den od jejich zasetí se přesazují do pečlivě připravené půdy. Pečlivá příprava půdy spočívá v tom, že se nejprve vykope na dva stěvice hluboká jáma, do níž se nandá koňský hnůj. Na tento hnůj se pak nasype hlína, která musí být co nejlepší kvality, bez kamínků, drnu a kořenů. Tato hlína se nakonec uhrabe a urovná hráběmi. Konečnou fází je pak příprava záhonků, na nichž se udělají jámy, do kterých se přesazují sazeničky, jejichž kořeny jsou obalené hlínou ze semeniště. Po zasetí je třeba melouny dostatečně zalévat a zapomenout nesmíme ani na to, že se musí chránit a přikrývat před zimou a chladem pomocí prken a rohoží (*rohož: z rohože upletená zástřena bud' ke stínění neb před deštěm hájení aneb ku podestlávání*, JgS, díl III., P-R, s. 842). Ovoce melounů je označováno za velmi křupavé, podobné lidské hlavě, mající *maso* (*maso: nevlastně částky rostlinné a ovocné měkké, šťavnaté a k masu zvířecímu podobné*, JgS, díl II., K-O, s. 398) rudé barvy a medovité chuti.

Podobně jako o melouny bychom se měli starat i o *okurky*. Ty nejsou ale tolik náročné na péči a nemusí se tak často plít.

Poslední bylinou, o kterou se budeme zajímat, je *artyčok* (*artyčok: pokolení rostlin spolulůžných, pcháčovitých, jinak bodlák vlaský, neb zahradní kardus, jehož hlávky (kališky) z mnohých pohromadě ležících okrouhlých masitých lístků sestávajíce, dříve nežli rozkvetou a zatvrdnou, k jídlu se užívají*, JgS, díl I., A-J, s. 26; SSJČ, díl I., s. 53 uvádí: 1. *vytrvalá rostlina s modrými květy pěstovaná jako zelenina*; 2. *pl. artyčoky=dužnatá květní lůžka artyčoku ostníku požívaná jako lahůdková zelenina*). *Artyčok* vyžaduje dobré pole, které je dostatečně hnojené a na které svítí po většinu dne slunce. Tato rostlina se může sít a nebo se mohou její sazeničky sázet ve vzdálenosti půldruhého stěvice. Sázíme-li *artyčok*, musíme dbát na to, aby jamky připravené pro sazeničky obsahovaly dostatek hnoje a popela. Poté, co nám sazeničky vyrostou, musíme je často plít a zalévat. *Artyčok* je rostlina, která dokáže přezimovat, ale potřebuje k tomu mít vytvořené vhodné podmínky. Tím se rozumí, že se nejprve musí do čtvrt lokte (*loket: míra tak dlouhá, t. půl ruky, aneb čtvrtý díl člověka*, JgS, díl II., K-O, s. 347) uřezat zelina, zbylá část rostliny se

¹⁸² *Malvazi: víno sladké, zlaté barvy, mající jméno bud' od města Napolí di Malvasia na ostrově Morei, nebo od Arvisia na ostrově Chios, z čehož Italové Malvisia učinili. Slove tak i jiné víno z Kandie, ano všeliká uměle opravená vína francouzská a jiná*, JgS, díl II., K-O, s. 382.

přikryje plevami a potom z rákosí udělanými ošitkami (ošitka: *ošitá mísa neb nádoba ze síti, proutí neb slámy, slaměnka, košatka*, JgS, díl II., K-O, s. 1006), na tyto ošitky se nakonec položí koňský hnůj. Druhý způsob, jak artyčok uchránit před zimou, je popsán takto: *Jiní vrazivše do země hůlky dělají z nich polookrouhlý oblouky vůkol, a tak se zastírají a hnojem přikrývají.*¹⁸³ Když pak zima odchází a přichází jaro, musíme myslet na to, abychom artyčoky příliš brzo neodkryli a nevystavili je tak nebezpečí chladu a mrazu, které se na jaře ještě mohou objevovat.

5.21 TRAKTÁT IV.

KAPITOLA VII. *O srovnávajících se a nesrovnávajících bylinách a živočiších*

Ve čtvrté kapitole traktátu číslo čtyři jsme *hromové koření* označili za repelent, protože nás chrání před útoky včel, které patrně nesnášejí vůni hromového koření, a tak jsou pomocí ní odpuzovány. S nadsázkou tedy můžeme říci, že hromové koření není zrovna přítelem včel. Některé rostliny a zvířata se prostě nesnášejí, dalo by se říci, že si nejsou sympatické, a tak přítomnost jedněch může vylučovat přítomnost těch druhých. A právě o vzájemných sympatiích a antipatiích rostlin a živočichů pojednává tato sedmá kapitola. Fischer se k této problematice vyjadřuje takto: *Nejen při bylinách, hovadech a ptactvu, ale i při knížeti všech životčíchů člověku nachází se jakés přirozené odvrácení od některých věcí a naproti také přirozená náchylnost k některým. Tuto latiníci nazývají Sympathiam, my pak srovnání se; onu Antipathiam, nesrovnání se.*¹⁸⁴ My se tedy v této kapitole zaměříme na vztahy mezi rostlinami a živočichy. Pro lepší přehlednost se nejprve budeme zabývat vztahy mezi rostlinami, poté vztahy mezi živočichy a v neposlední řadě neopomeneme popsat vzájemné sympatie a antipatie mezi rostlinami a živočichy.

Vezmeme-li nyní v úvahu srovnávání a nesrovnávání se mezi rostlinami, zjistíme, že některé rostliny bez přítomnosti jiných rostlin nemohou růst a mohou dokonce uschnout. Tento případ se týká palmového stromu, o kterém Fischer smýšlí takto: *Jsouť předně někteří kmenové*¹⁸⁵, *kteří špatně rostou a nevydávají ovoce, leč blízko nich podobný strom, ale opačného pohlaví stojí, jako se děje s palmovým stromem, který nemá-li při sobě palmu mužského, ať tak dím, pohlaví jako syrá*

¹⁸³ Knihy hospodářské, s. 96.

¹⁸⁴ Knihy hospodářské, s. 97.

¹⁸⁵ Kmen1. *hrubá část neb spodek stromu z kořene vyrůstající*, 2. *peň dřevnatý, pevný, za mnoho let trvající a rozvětřující se, n. p. stromy, keře*, 3. *celá rostlina*, JgS, díl II., K-O, s. 80.

*vdova pomalu zemdlívá, potom dokonce usvadne.*¹⁸⁶ Mezi rostlinami pak najdeme takové dvojice, které sice jedna bez druhé žít a růst mohou, ale rostou-li vedle sebe nebo v těsné blízkosti sebe, daří se jim lépe. *Satureje* (satureje: *rostlina v teplejších Evropy krajinách domácná, jinak: zahradní izop, čábr, čibr*, JgS, díl IV., S-U, s. 22) lépe roste a vydává hezčí vůni, jestliže ji zasadíme mezi cibuli. *Vinný kmen*¹⁸⁷ pak lépe roste, plazí-li se jeho *ratolesti* (ratolest: *halouzka mladá, přírůstek stromu roční*, JgS, díl III., P-R, s. 796) po olši nebo topolu. Lepší podmínky pro růst nachází i *hromové koření* v rákosí. *Štěpováním* (štěpovat: *rouby*¹⁸⁸ *vsazovati, vrubovati*, JgS, díl IV., S-U, s. 509) *rozmarýnu* (rozmarýn: *jihoevropský polokeř s úzkými, při rozemnutí vonnými listy a s modrými kvítky v klasech, pěstovaný u nás jako okrasný*, SSJČ, díl V., R-S, s. 134) do jalovcového stromku získáme pro rozmarýn lepší ochranu před chladem a mrazem. Kromě rostlin, které se srovnávají, najdeme i dvojice rostlin, které se nesrovnávají. Jednou takovou dvojicí je právě *vinný kmen* a *kapusta*. Jsou-li tyto dvě rostliny zasazeny vedle sebe, vinný kmen dříve či později uhynie, protože se kapusty *hrozí a straní se jí*.¹⁸⁹ Především Němci využívají této antipatie vinného kmenu a kapusty k tomu, aby se příliš neopili. Pijí-li víno, jedí k tomu kapustu, což způsobí, že se tak snadno neopijí. Kromě vzájemných vztahů rostlin mezi sebou, můžeme pozorovat antipatie a sympatie rostlin vůči vodě a oleji. *Okurky* milují vodu do té míry, že postavíme-li pod ně misku s vodou, vyrostou velmi dlouhé. Vody se naopak bojí *kapusta*, která se vložená do vody nikdy nenamočí. Tento jev je ale někdy připisován tomu, že má kapusta tak hladké a kluzké listy, že se na ní voda neudrží. Vztah rostlin vůči vodě je ambivalentní, voda je pro některé rostliny užitečná a vyhovující, některým pak naopak nevyhovuje. Totéž ovšem nemůžeme říci o působení oleje na rostliny. Rostliny se totiž s olejem nesnášejí a v jeho přítomnosti usychají a hynou.

Stejně tak, jako se některé rostliny mezi sebou snášejí či nesnášejí, oplývají i zvířata vzájemnými sympatiemi a antipatiemi. Slepice potřebuje ke svému životu kohouta, protože bez samce se z jejích vajec nikdy nebudou moci vylíhnout kuřata. U následujících tří dvojic bychom pak mohli mluvit o krotících a zkrocených zvířatech. *Beran* dokáže s přehledem zkrotit rozzuřeného *slona*, *kohout* pak svým zpěvem a

¹⁸⁶ Knihy hospodářské, s. 97.

¹⁸⁷ Vinný kmen: *keř, réví vinné*, JgS, díl II., K-O, s. 80.

¹⁸⁸ Roub: *něco uřatého, kolík, zvlášť = vrubená větvička nebo ratolístka ke štěpování*, JgS, díl II., K-O, s. 797.

¹⁸⁹ Knihy hospodářské, s. 100.

křídly nahání strach králi zvířat, *lvovi*. *Slona* pak ještě charakterizuje tato věta: *Slon pak veliká a před lety od lidí k bojování užívaná šelma tak svinského chrochcení se leká, že všecka se třese pro tak odporný sobě zvuk, jenž skrze sluch prochází ke všem smyslům celého těla a srdce samé zaráží, takže ona celá změněna bývá.*¹⁹⁰

Jak můžeme vidět, v říši zvířat se nesetkáme pouze s pozitivními vztahy, negativní postoje zvířat vůči sobě jsou zcela běžnými. Zvířata si se svými nepřáteli buď poradí sama, nebo jim k tomu pomohou rostliny, které slouží jako jakési odpuzovače. Čáp na odehnání netopýrů používá javorové listí, *vlaštovice*¹⁹¹ klade proti *molíkům* (molík: *zvláště v knihách*, JgS, díl II., K-O, s. 488) a *molům*¹⁹² do svého hnízda *petržel*. *Jestřábi* hájí svá hnízda proti různým nepřítelům *jestřábi bylinou* (jestřábi bylina neboli jestřábina: *motýlokvětá bylina s lichozpeřenými listy a s hroznem modrých květů*, SSJČ, díl II., H-L, s. 231). *Dedek* neboli *dudek* dává do svého hnízda proti nepřítelům *netík* (netík: *rostlina kaprad'ovitá*, JgS, díl II., K-O, s. 704), *vrány verbenu* (verbena: *vonný druh sporýše*¹⁹³ *pěstovaný v zahradách*, SSJČ, díl VII., V-Y, s.58), *kvíčala*¹⁹⁴ *myrtu* (myrta neboli myrt: *rostlina myrtovitá*, JgS, díl II., K-O, s. 522), *koroptev rákos*, *volavka kmín luční*, *orel lomikámen* (lomikámen: *rostlina z řádu i čeledi lomikamenovitých*, JgS, díl II., K-O, s. 704), *chocholka* (chocholka: *chocholouš, chocholatý skřivan, trpělka* JgS, díl I., A-J, s. 811) *trávu*¹⁹⁵.

Rostliny těmto výše jmenovaným zvířatům pomáhají v boji proti nepřítelům, ale mohou jim pomáhat i v boji proti různým nemocem. *Celidon větší* (celidon: *větší vlaštovičník, krkavčík, nebeský dar*, JgS, díl I., A-J, s. 221) má tu moc navracet mladým *vlaštovicím* zrak, *hadům* pak pomáhá uzdravit jejich oči *vlašský kopr* (vlašský kopr: *římský, sladký*, JgS, díl II., K-O, s. 124). Očím je prospěšná i *jestřábi*

¹⁹⁰ Knihy hospodářské, s. 100.

¹⁹¹ *Vlaštovice: pokolení ptáků pozemních z řádu zpěváků vlaštovicovitých tažných, kteříž v létě k nám přiletují, a na podzim odletují, zobanu krátkého, ohnutého, šídlovatého, u kořene plochého, křídel nejvíce dlouhých, ocasu rozdvojeného, barvy nejvíce černé a bílé, letu rychlého a spolu tichého, živi se hmyzem*, JgS, díl V., W-Ž, s. 128.

¹⁹² Mol: 1. *hmyz šupinokřídlý, martináčkovitý, líhnoucí se nejvíce v šatech neprovětraných*, 2. *červ, který se v oulích včelních nachází*, 3. *červotoč*, JgS, díl II., K-O, s. 488.

¹⁹³ *Sporýš: bylina s málo listy a s fialovými kvítky*, SSJČ, díl V., R-S, s. 489.

¹⁹⁴ *Kvíčala: 1. drozd, 2. svině, vepř*, JgS, díl II., K-O, s. 241. V SSJČ, díl II., H-L, s. 495 *skvrnitý pták z příbuzenstva drozda*.

¹⁹⁵ *Tráva: 1. rostlina mající stébla oblá cívkovitá, květy latnaté neb klasné, mezi něž i obilí náleží, 2. obyčejně jménem trávy znamenají se rostliny k píci dobytku sloužící, odkudž i jméno tráva (jakoby potravina), tráva slovou kuří mor, jehlice, stříbrník, bukvice, hadí kořen, 3. v hospodářství slove tráva každá bylina, která vyskytne se krom vůle naší mezi jinými, prací setými ušlechtilejšími bylinami, a těmto místa i potravu ujímá, rostoucí buď z vyprchalého semena, jako ohnice, hořčice planá, koukol, vička atd., nebo pučící z kořenů loňských, jako pejř, maliny, ostružiny, chebí atd., 4. v užším smyslu některé byliny zvláště tráva se jmenují, jako hořká tráva, medová tráva atd.*, JgS, díl VI., S-U, s. 622.

bylina, kterou používají jestřábi. *Polejem* (polej: *bylina k mátám náležící*, JgS, díl III., P-R, s. 262) léčí své rány *laně* a *kamzíci*, polej jim dokáže z těla vyhnat i střely. *Jeřábi* proti nemocem bojují pomocí *rokytí* (rokytí: 1. *pokolení vrby nízké na lukách a na místech bahnitých rostoucí, rokytní vrba*, 2. *sítí*¹⁹⁶, JgS, díl III., P-R, s. 844), *laně artyčokem*. Kanci se uzdravují *břečťanem* (břečťan: *pokolení rostlin z řádu bezovitých*, JgS, díl I., A-J, s. 178). Rostliny v těchto případech jsou pro zvířata užitečné a dalo by se říci nepostradatelné, protože jimi zvířata léčí své neduhy a nemoci. Užitečné a oblíbené jsou u zvířat ale i další rostliny, které ovšem již nejsou léčivé. *Kočky* mají zalíbení v *kocurníku* (kocurník: 1. *marulka*¹⁹⁷ *kočičí*, 2. *kočičí máta*, JgS, díl II., K-O, s. 93) a v kořeni *kozlika* (kozlík: *rostlina řádem mavunovitá*, JgS, díl II., K-O, s. 153). *Žáby* milují *rokytí* a *pryskyřník* (pryskyřník: *bylina kůži prytující (=čistící), poněvadž nejmnější rodové toho pokolení rostlin na kůži přiložené pryskyře vytahují; náleží k řádu i čeledi pryskyřníkovitých, jimž jméno dala*, JgS, díl III., P-R, s. 740). U *hadů* je oblíbený *vlašský kopr* a *šalvěj* (šalvěj: *pokolení rostlin ožankovitých, šalvějovitých, od ní tak nazvaných*, JgS, díl IV., S-U, s. 434). Každému zvířeti tedy vyhovuje jiná rostlina. Někomu šalvěj, někomu kocurník atd. Setkáme se ovšem i s rostlinami, které jsou u některých zvířat oblíbené a které naopak jiným zvířatům nevyhovují, např. *bazalka* je oblíbená u *štírů*, ale *kozám* způsobuje různá onemocnění, *čápi* milují *dobromysl* (dobromysl: *rostlina řádem ožankovitá, čeledi meduňkovité*, JgS, díl I., A-J, s. 388), která je škodlivá mravencům.

Shrneme-li to, co jsme se doposud dověděli o vztahu rostlin a živočichů, zjistíme, že jsou rostliny ve většině případů zvířatům nápomocné, pomáhají jim v bojích proti nepřátelům a nemocem. Totéž ovšem nemůžeme říct o zvířatech. Zvířata většinou rostliny ožirají, ničí, stručně řečeno: jsou to škůdci. Proti těmto škůdcům je pak nezbytné a nutné rostliny chránit. Nejrozšířenějšími škůdci jsou zcela jistě myši. Abychom se jich zbavili, platí obecné pravidlo dát do myších děr *bobové listí*. Myši škodí ale především *artyčokům*, které můžeme uchránit, posypeme-li jejich kořeny popelem *fíkového dříví* nebo *holubím trusem*. *Krtice*¹⁹⁸ se

¹⁹⁶ Sítí: 1. *pokolení rostlin síťovitých, od ní tak nazvaných*, 2. *nazývají sítím též některé jiné rostliny, jako jest škřípina, sítí bez článků aneb uzlíků – rákosí, atd.*, JgS, díl IV., S-U, s. 95.

¹⁹⁷ Marulka: *pokolení rostlin ožankovitých, čeledi marulkovitě*, JgS, díl II., K-O, s. 596.

¹⁹⁸ Krt: *živočich teplokrvý ze savců, řádem šelem, čeledi krtkovitých*, JgS, díl II., K-O, s. 203.

hrozí vůně *kafrové*¹⁹⁹, *cibulové* a *česnekové*. *Mravence* vymýtíme, posypeme-li je bílou nebo červenou křídou, neúčinnější je však, jestliže je polijeme vodou, do které vhodíme *vlčí mléko* (vlčí mléko: *pokolení rostlin pejchavkovitých, pestřecovitých*, JgS, díl V., W-Ž, s. 131) a *bob*. Účinným odstraňovačem na *housenky* je dým *smoly*²⁰⁰ a *síry*, kterým se housenky udusí.

Zakončit bychom tuto kapitolu mohli vysvětlením, proč se některé rostliny a živočichové srovnávají či nesrovnávají. Velice hezky podává toto vysvětlení Kryštof Fischer: *Mnoho set těch a podobných příkladů takového srovnávání se a nesrovnávání se má se nejvíce přičítati čuchu životčichů, kterýmžto oni hledajíce sobě užitečných potrav, co sobě prospěšného byti uznávají, po tom toužejí: cokoli pak škodí, což skrze čuchu svého vlaseniny hned cítí, toho od přirození se hrozejí.*²⁰¹

¹⁹⁹ *Kafr: bílá křišťálovitá, lesklá a horná hmota pronikavé vůně a silné zahořklé chuti, v velkém horku se rozplývající, vykuřující, a na studená těla opět se nasazující. Dobývá se z mnohých rostlin, jako skořice, zázvoru, jalovce, prsního kořene aj., zvláště ale ze stromu lauru camphora, L., též kafr neb vavřín kafrnatý, JgS, díl II., K-O, s. 9-10.*

²⁰⁰ *Smola: živice ohněm přepuštěná; jedna sama vytéká ze sosny, a ta slove živice, druhou vypalují z dřeva v pecech, bývá tvrdá, a ta vlastně slove smola, JgS, díl IV., S-U, s. 188.*

²⁰¹ *Knihy hospodářské, s. 99.*

ZÁVĚR

Cílem naší diplomové práce byla analýza jazyka naučné prózy z druhé poloviny 17. století a zhodnocení české zemědělské terminologie z oblasti rostlinné, zejména pak slovní zásoby týkající se polních a zahradních prací. Ke splnění tohoto cíle bylo zapotřebí prostudovat barokní hospodářskou příručku *Knihy hospodářské skrze dvojctihodného kněze Kryštoffa Fissera z Tovaryšstva Ježíšova sepsané. Díl první o hospodářství polním nejprv léta 1679. S povolením vrchních a s obzvláštním obdarováním Jeho císařské a královské milosti v latinském jazyku na světlo vydaný. Nyní pak na česko přeložený od dvojctihodného kněze P. Jana Barnera z téhož Tovaryšstva Ježíšového (1706)*, z nichž jsme excerpovali potřebná slova, která nám sloužila jako výchozí materiál a tvořila základ naší práce.

Jak je již z názvu patrné, *Knihy hospodářské* jsou neodlučitelně spojeny se jmény dvou mužů, a to Kryštofa Fischera a Jana Barnera. První je jejich autorem, druhý se zasloužil o jejich překlad. Z tohoto důvodu jsme považovali za nutné, přiblížit také jejich život a tvorbu. Po obecných informacích týkajících se doby baroka jsme svou pozornost soustředili na konkrétní informace ze života Kryštofa Fischera a Jana Barnera.

Ve výzkumné části práce jsme se pokusili nastínit stav hláskosloví v české naučné próze druhé poloviny 17. století. Sledovali jsme tyto hláskové jevy: diftongizaci *y > ej*, *ú > ou*, úžení *é > í* a protetické *v-*. Každý zmíněný jev jsme nejprve popsali teoreticky a konfrontovali jej dále se stavem v humanistické češtině, jak o něm píše J. Porák, a také s požadavky autorů barokních mluvnic: M. V. Šteyera, J. Konstance a V. J. Rosy. Tito autoři se pokusili zformulovat své představy o vhodnosti nebo nevhodnosti pronikání některých hláskových jevů do tištěné produkce. Některé jevy, které jsou z dnešního hlediska nespisovné, tito autoři považovali za náležité a připouštěli je i v jazyce tištěném, často se však v jejich dílech setkáváme s dubletními tvary. Stěžejní část hláskoslovného rozboru tvořil popis a rozbor excerpovaného materiálu z celého prvního dílu *Knih hospodářských*. Na základě posouzení excerpovaných jevů jsme pak mohli dospět k závěru, zda je náš text ovlivněn progresivnějšími tvary pronikajícími z mluveného jazyka, nebo zda se spíše drží starší podoby jazyka, lépe řečeno, zda se v úvodu vyslovená hypotéza potvrzuje či vyvrací.

První hláskoslovný jev, který nám umožnil naši domněnku vyvrátit či potvrdit, byla diftongizace *y* > *ej*. Tato změna byla sledována v předponě *vý-*, v základu slova a v koncovkách. V předponě *vý-* tato změna zasáhla celkem 15 slov, z nichž většinu tvořila substantiva rodu mužského např. *vejběrek*, *vejpalek*, *vejražka*, dále dvě adjektiva, a to *vejslovný* a *vejnospý* a jedno adverbium *vejmluvně*. Základ slova byl touto změnou ovlivněn u 28 slov. Poměrně silnou pozici měla tato změna u podstatných jmen např. *bejk*, *blejskáni*, *mlejn*, celkem 15 slov (11 maskulin, 3 feminina, 1 neutrum), 9 případů diftongizace v základu slova najdeme i u sloves např. *ohejbat se*, *omejlit*, *prejštit* a 4 u přídavných jmen, která byla ve dvou případech odvozena od podstatných jmen *mlejn* a *bejk*. Diftongizace *y* > *ej* byla provedena i u adverbia *vejš* a týkala se i původního *i* po sykavkách a polosykavkách např. *zejskat*. Poslední okruh, kde jsme hledali diftongizované podoby, byly koncovky zájmen a přídavných jmen složené deklinace, kde jsme nenašli ani jeden jediný doklad této změny, a můžeme tedy říci a potvrdit, že koncovky diftongizací vůbec nebyly zasaženy. Sečteme-li námi uvedené doklady provedené diftongizace, získáme číslo 45²⁰², které označuje výsledný počet provedené změny *y* > *ej*. Vedle provedené diftongizace zde najdeme i příklady, kdy diftongizace provedena nebyla. Tyto příklady pak mnohokrát převyšují naše získané číslo 45, které je v porovnání s nimi zanedbatelné, a jsou tedy jasným dokladem, že diftongizace *y* > *ej* potvrzuje hypotézu, že se náš text drží humanistické normy jazyka.

Druhou hláskoslovnou změnou byla diftongizace *ú* > *ou*. Tato změna byla nejprve považována za stylisticky příznakovou, ovšem od 2. pol. 16. stol. převládá názor, že se jedná o změnu stylisticky bezpříznakovou, tento názor zastávala i většina gramatiků 17. století. Později však nebyla zařazena mezi jevy spisovného jazyka, a tak ji z dnešního hlediska chápeme jako příznakovou. Zkoumali jsme pouze výskyt *ou-* (psáno *au-*) na počátku slova, v náslovné pozici. Tato změna se objevovala především u 22 substantiv, 9 adjektiv a 2 adverbíí. Celkem tedy u 33 slov, která se ovšem v textu několikrát opakovala, např. slovo *aurodný* bylo v textu použito 33krát, *autlý* pak 13krát, *auplně* 17krát. Tento jev se nevyhnul ani vlastnímu místnímu jménu *Austí*, které se v textu dále objevuje i jako přídavné jméno *austecký*. Shrneme-li získané informace o tomto jevu, musíme konstatovat, že diftongizace

²⁰² Toto číslo je součtem jednotlivých zástupců slov, která se v textu vyskytovala vícekrát, opakovala se. Stejným způsobem budeme počítat i doklady u ostatních hláskoslovných jevů.

byla provedena důsledně, diftongizované podoby slov převažují nad nediftongizovanými.

Další příznakový jev, který jsme sledovali v základu slov a v koncovkách přídavných jmen, zájmen, číslovek a příslovci, bylo úžení *é > í*. Značně progresivní charakter mělo úžení *é > í* v koncovkách přídavných jmen tvrdých, především v lokálu singuláru a nominativu plurálu. Lokál singuláru vykazoval úžení u všech tří rodů ve 35 případech, z tohoto počtu velkou většinu tvořila maskulina. Méně početná pak byla tato změna v singuláru nominativu neuter a genitivu a akuzativu maskulin a neuter. Týkala se tedy pouze mužského a středního rodu a charakterizovalo ji číslo 7. Časté úžení v nominativu plurálu u všech tří rodů pak potvrzuje číslo 38, které označuje nalezené příklady. Kromě úžení v nominativu plurálu bychom měli také zmínit úžení v akuzativu plurálu, a to u feminin a maskulin, v 11 případech. Početné doklady poskytují i příslovce vzniklá z předložkových pádů, kterých jsme napočítali celkem 17. Číslovek se úžení týkalo pouze v jednom případě, a to u řadové číslovky *čtvrtý – na čtvrtém kolínku*. Tato číslovka se v textu vyskytla pouze jednou. V zúžené podobě jsme našli i koncovky 5 zájmen. Tento výskyt koncovek jsme zaregistrovali především u neurčitého zájmena *každý*, a to nejčastěji v lokálu singuláru u maskulin, neuter a feminin, lokál singuláru maskulin se zúženou koncovkou se objevil i u neurčitého zájmena *nějaký*. Úžení pak postihlo i další zájmena, zájmeno přivlastňovací *svůj* a zájmena ukazovací *takový* a *sám*. U zájmena *svůj* a *sám* proběhlo úžení v lokálu singuláru maskulin. V lokálu a akuzativu singuláru maskulin nastalo úžení u ukazovacího zájmena *takový*. U tohoto zájmena, stejně jako u zájmena *sám*, najdeme úžení i v nominativu plurálu.

Vedle zúžených variant adjektiv jsme se setkali i s nezúženými variantami, v některých případech dokonce autor použil v jedné větě zúženého i nezúženého tvaru, který se vztahoval k témuž substantivu, např. ... *Bývají pak dvojnásobný louky, totiž temeništné a suché...* 181. Podobný případ zúžených a nezúžených podob najdeme i ve větě *Jestli které louky jsou příliš starý a tlustým mechem zarostlý...* 183. V jednom případě zde zájmeno *který* vystupuje v nezúžené podobě jako zájmeno neurčité, přídavná jména *starý* a *zarostlý* jsou zde v zúženém tvaru. Zajímavé pak je, že se přitom přídavná jména i zájmeno vztahují k témuž podstatnému jménu. Při excerpci jsme ještě zúžené koncovky našli i u zpodstatněných přídavných jmen *pocestný* a *pálený*. Tato slova mají zúženou podobu pouze v akuzativu a genitivu singuláru. U slova *pocestný* bychom v této souvislosti

rádi upozornili na spojení ... *spravuje pečlivého pocestného*... 206; v tomto spojení se totiž vyskytuje nezúžené přídavné jméno vedle zúženého substantivizovaného adjektiva. Jako poslední zajímavost, kterou se nám podařilo najít, bychom rádi zmínili nedodržování rodové shody v těchto případech (*odstavená mláďata, tvrdá vejce*), kde je adjektivum zakončeno jako v ženském rodě na *-é* a to se úží v *-í*: *Když vyrostou již od matky odstavený nejlepší se jim píce dává*... 188, ... *dávají se jim k potravě tvrdý vejce na drobné kusy zkrájený*... 209. V další větě se pak setkáme s náležitým zakončení *-á* respektující shodu a zároveň se v této větě vyskytují adjektiva se zúženými koncovkami na *-í*. (*jablka*) *Shnilá, spadlá, červivá mají se pilně vybírat a od čerstvých oddělit a zanechat se pro pálený. Ranný, usvadlý, měkký poněvadž dlouho trvati nebudou aneb časně snísti se mají* ... 138. Vcelkovém úhrnu však přesto zúžené koncovky nepřevládají nad nezúženými. V případě úžení v lokálu singuláru maskulin a neuter je možné uvažovat také o interferenci, vzájemném křížení, lokálu s instrumentálem.

Kromě koncovek jsme svoji pozornost věnovali, jak už bylo řečeno, i úžení v základu slova, které se nakonec ukázalo být početně zanedbatelné ve srovnání s úžením v koncovkách. Našli jsme pouze 6 příkladů, a to u slov *dýlka, lík, mlíčný, myšlinka, stýblo, povědino*. Celkově můžeme říci, že úžení nebylo provedeno důsledně; v textu se vyskytují ve velkém množství varianty nezúžené, které poukazují na to, že se Jan Barner přikláněl spíše k vytříbenému jazyku humanistické češtiny.

Proteze je poslední hláskoslovnou změnou, o kterou jsme se zajímali. Její doklady ovšem nejsou příliš četné, autor ji totiž přijal pouze omezeně. U substantiv se projevila pouze v 7 případech *vokurka, volše, voráč, vorání, vorba, votava a votruba*, adjektiva byla zasažena touto změnou pouze u slov *vorný* a *voraný*. U sloves je jediný doklad: *vorat*. Další slova s protezí jsou odvozeniny od již zmíněných slov.

V úvodu jsme si stanovili několik cílů, které jsme měli při analýze jazyka naučné prózy splnit. Z důvodu rozsáhlosti textu jsme se nemohli zabývat všemi rovinami jazyka, a tak jsme se věnovali pouze rovině hláskoslovné, která nám alespoň částečně pomohla získat přehled o tom, do jaké míry byl jazyk překladatele Jana Barnera vytříbený, zda se klonil spíše k progresivnější formě jazyka ovlivněné rysy pronikajícími z mluvené češtiny, nebo zda se držel normy humanistické češtiny. Excerpované jevy nás utvrdily v tom, že Jan Barner používal jazyk opravdu

vytříbený, diftongizaci $y > ej$ v koncovkách úplně pomíjel, proteze byla pro něj také takřka cizím jevem. Změna $ú > ou$ byla sice provedena důsledně, ale v té době byla tato diftongizace považována za přípustnou. Kromě úžení v koncovkách jsme nenašli mnoho dokladů o tom, že by jeho jazyk vykazoval progresivní rysy, a tak můžeme konstatovat, že jeho jazyk sice obsahuje některé odchylky, ale většinou se drží spíše starší, humanistické podoby jazyka.

Text, který Jan Barner překládal, má odborný charakter. *Knihy hospodářské* byly dříve jakousi příručkou, encyklopedií, jak správně hospodařit, a tak je zřejmé, že autor, zkušený překladatel, jistě dbal na to, aby dílo mělo reprezentativní charakter, což se také nakonec potvrdilo. O odbornosti Barnerova textu svědčí i přítomnost mnoha pojmenování, z nichž mnohá mají charakter termínů. Právě jimi jsme se zabývali v další části naší práce. Jak jsme se již zmínili v úvodu, naše práce byla omezena pouze na první a čtvrtý traktát se společným tématem *polí a zahrad*. Tyto dva traktáty byly rozděleny do kapitol a my jsme vždy velice podrobně popsali, o co se v dané kapitole jedná. U mnohých slov, které jsme někdy hodnotili jako termíny, bylo zapotřebí objasnit jejich význam. K tomu nám sloužilo několik slovníků, např. Jungmannův *Slovník česko-německý* (1834-1839), Dobrovského *Deutsch-böhmisches Wörterbuch* (1821), *Spisovný slovník jazyka českého*, Machkův *Etymologický slovník jazyka českého*, *Naučný slovník zemědělský* a jiné. Tyto slovníky se někdy lišily interpretací daného pojmu, nebo neuváděly významy slov podrobně, a tak jsme vždy pro úplnost význam vyhledávaného slova konfrontovali pomocí několika slovníků. Tato konfrontace většinou vedla k jasnému závěru, co dané slovo označuje, několikrát se nám ale stalo, že jsme nedospěli k jasnému závěru, protože se slovníky značně rozcházely. Bylo to např. u slov **štěrbák** a **čekanka**. Podle JgS jsou tyto dva pojmy identické, podle SSJČ je pak čekanka nadřazena pojmu štěrbák, který označuje pouze druh čekanky. *Knihy hospodářské* pak uvádějí zcela opačné tvrzení, a to, že štěrbák je nadřazeným pojmem a čekanka je označena druhem štěrbáku. Pro jistotu jsme zalistovali i v *Naučném slovníku zemědělském* a doufali jsme, že nám spor rozřeší. *Naučný slovník zemědělský* uvádí ale pouze strohou informaci o tom, že štěrbák je listová zelenina příbuzná čekance. V jakém příbuzenském vztahu tyto dvě rostliny jsou, tento slovník bohužel neuvádí, a tak tento spor zůstal nerozřešen. Tento případ nebyl ale jediný, který jsme nevyřešili, otevřené otázky zůstaly i u významu slov 1. *dýně* a *meloun*, dále u 2. *ošlejchu* a *poru*, 3. *třebule* a *kerblíku*, 4. *ředkvi*, *řepě*, *mrkvi*, *kolníku*, 5. *kolníku* a

kolníkové kapustě. Jako jakýsi slovník pojmů nám v mnoha případech sloužily i *Knihy hospodářské*, které samy daný pojem objasňovaly.

Kromě těchto nesrovnalostí v oblasti hospodářského názvosloví jsme se potýkali ještě s nejednoznačnými označeními svátků Svatých. Knihy, které jsme k objasnění používali a které jsou uvedeny v seznamu použité literatury, uváděly mnohdy rozdílné informace. Z tohoto důvodu jsme ve třech případech pouze vyslovili jakousi hypotézu, jak daný případ řešit, nebo jsem uvedli výčet možností a nechali řešení otevřené, aby si každý vybral své, podle svého uvážení. Tyto případy se jmenovitě vyskytly u *sv. Markéty*, *sv. Jakuba* a především *sv. Jana*.

Podíváme-li se blíže na traktáty, kterými jsme se zabývali, zjistíme, že traktát číslo jedna pojednává především o polích a pracích s nimi spojených, jako je hnojení, setí, sázení, sklizeň a skladování. Velká pozornost je zde věnována jednotlivým druhům obilí, u každého z nich se detailně dovídáme, jak se o toto obilí starat, kdy je sít, kdy a jak je sklízet. Termíny, které jsme z tohoto traktátu excerpovali, většinou popisovaly činnosti na poli, např. slovesa *zležet*, *opíchat píchem*, *převívat obilí*. K těmto činnostem sloužily i různé nástroje, jako např. *řičice*, *fasuněk*, *hrabice*, *pavuz* nebo *věječka*. Jmenované nástroje pak ovládali a používali lidé, kteří na polích pracovali: *mlatec*, *žnec*, *pacholek*, *plečka*, nebo na pracující lid dohlíželi - *šafář*, *obroční písař*, *sedlák*. K tomu, aby v hospodářství panoval nějaký řád či pořádek, sloužily i různé míry jako *píd'*, *loket*, *lán*, *korec*, *kopa*, pomocí nichž bylo např. kontrolováno, kolik obilí se sklídilo, jaká je výměra pozemku apod.

Již název čtvrtého traktátu *O zahradnictví a zahradnických věcech* předznamenává, o čem bude pojednávat. Hlavním tématem jsou rostliny pěstované v zahradách, které se rozdělují do tří skupin: na *kořenné*, *zelinné* a *ovoce vydávající*. V každé této skupině se probírají jednotliví zástupci, u kterých je zdůrazňováno nejen to, jak se o ně starat, ale také k čemu slouží, co např. léčí a jak je můžeme použít při vaření. Třináctá, poslední kapitola tohoto traktátu, by se s nadsázkou dala nazvat *Mezirostlinné a meziživočišné vztahy*. Autor nás zde upozorňuje na to, že některé rostliny se vzájemně nesnášejí a jsou-li zasazeny vedle sebe, uvádají, totéž pak může nastat i u živočichů.

Zhodnocení české hospodářské terminologie z okruhu pole a polní plodiny, zahrada a její rostliny bylo naším předposledním cílem. Na základě již zmíněných dvou traktátů jsme získali slova, která lze v některých případech z dnešního hlediska označit jako termíny, vysvětlili jsme jejich význam a zapojení do kontextu. Většinou

se jednalo o slova slovanského původu, protože Slované byli národem zemědělským, a tak si svou terminologii dokázali vytvořit sami. Jen v několika málo případech se jednalo o slova přejatá z němčiny, jako *grunt, hamovat, kapusta, kerblík, mandel, manholt, meloun, ošlejš, salát, šafář, šlem, špenát, pastrnák, tuřín, vikev*. U slov *fasuněk, ředkev* a *kolník* původ není zcela jistý, ale ESM se přiklání k tomu, že tato slova pocházejí z němčiny. Vyvrcholením naší práce byl slovníček hospodářských pojmů, který abecedně řadí pojmenování vztahující se k hospodaření, jež lze považovat za zemědělské termíny, a uvádí k jednotlivým slovům jejich významy a popřípadě podskupiny.

Posledním naším cílem, který by se dal označit za čistě subjektivní, bylo poznat hospodářství z druhé poloviny 17. století. Podotýkáme, že zájem o tento obor nebyl povrchní, ale byl myšlen upřímně a vážně, protože byl podmíněn také zážitky z dětství u prarodičů, kteří vlastnili velké hospodářství. I splnění tohoto cíle jsme dosáhli bez velkých obtíží, navíc kromě těchto zkušeností z hospodářského prostředí jsme obohatili svoje znalosti i o poznatky z lidového léčitelství a vaření, seznámili jsme se s uspořádáním a průběhem církevního roku, protože jednotlivá data určená k setí či sklizni byla označena pouze svátky svatých, ne konkrétním datem.

Závěrem tedy můžeme říci, že kromě několika menších nesrovnalostí týkajících se svátků svatých a pojmenování rostlin, které se nám nepodařilo úplně vyřešit, se nám všechny tři vytyčené cíle podařilo splnit a že jsme snad alespoň malou částí přispěli k poznání jazyka naučné prózy konce 17. a počátku 18. století i k poznání tehdejší hospodářské terminologie.

SLOVNÍČEK HOSPODÁŘSKÝCH POJMŮ

Artyčok: *pokolení rostlin spolulůžných, pcháčovitých, jinak bodlák vlašský, neb zahradní kardus, jehož hlávky (kalíšky) z mnohých pohromadě ležících okrouhlých masitých lístků sestávajíce, dříve nežli rozkvetou a zatvrdnou, k jídlu se užívají, JgS, díl I., A-J, s. 26; SSJČ, díl I., s. 53 uvádí: 1. vytrvalá rostlina s modrými květy pěstovaná jako zelenina; 2. pl. artyčoky=dužnatá květní lůžka artyčoku ostníku požívaná jako lahůdková zelenina; 79, 82, 83*

bob: *bylina pěstovaná jako pícnina, s lusky obsahujícími velká, kulatá nebo vejčitá semena; SSJČ, díl I., A-G, s. 141; 56, 70, 75, 83*

borák neboli brutnák: *pokolení rostlin z řádu píplovitých, JgS, díl I., A-J, s. 192; 68, 74*

brutnák: *rostlina s drsnými listy a modrými květy rostoucí jako plevel, SSJČ, díl I., A-G, s. 174; 74*

botka: *votka, lopatka, již se odhrnuje při vorání hlína z radlice a krojidla, JgS, díl I., A-J, s. 165; nč. otka – železný škrabák na násadě k odstraňování hlíny z pluhu, dříve hůl s bodcem, SSJČ, díl III., M-O, s. 618; 48*

brána: *nástroj voráčský, zubatý, k zavlačování rolí, JgS, díl I., A-J, s. 170; 42, 47, 48*

břečťan: *pokolení rostlin z řádu bezovitých, JgS, díl I., A-J, s. 178; 82*

bylina: *rostlina nedřevnatějící, SSJČ, díl I., A-G, s.190; 41, 47, 48, 52, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82*

- horní (myšleno horská), 68
- jedovatá, 68
- jestřábí bylina neboli jestřábina: *motýlokvětá bylina s lichozpeřenými listy a s hroznem modrých květů, SSJČ, díl II., H-L, s. 231; 82*
- kořená: *jichžto kořenů užíváme k jídlu, Knihy hospodářské, dále jen KH, s. 84; 74*
- lékařská, 68
- lesní, 68
- Mykociánská bylina: *od Mykocia Francouze, KH, s. 85 neboli tabák: jméno pochází od provincie Tabaka na ostrově sv. Dominika, kdež tu bylinu první seznal Roman Pane, mnich španělský, a Jan Nicot, velvyslanec francouzský u portugalského dvora královně francouzské přinesl, od něhož latinsky herba*

nicotina slove, pokolení rostlin lilkovitých, durmanovitých, JgS, díl IV., S-U, s. 534); **68**

- polní, **68**
- samorostlá: *která beze všeho semena vychází*, KH, s. 84; **68**
- vydávající ovoce, **70**
- zahradní, **68**
- zdravá: *kteráž jedu odporuje a lík proti němu poskytuje*, KH, s. 84; **68**
- zelinná neboli listná: *od listu, listu se týkající*, JgS, díl II., K-O, s. 335; **68, 70, 73**

celidon: *větší vlaštovičník, krkavčík, nebeský dar*, JgS, díl I., A-J, s. 221; **82**

cep: *nástroj, jímž se obilí mlátí*, JgS, díl I., A-J, s. 226; **63**

čeled': 1. *přátelstvo krevní z téhož domu pošlé, rodina, rod, dům*, 2. *děti a sluhové*, 3. *obojího pohlaví osoby za chléb a mzdu sloužící, služebná čeled', domácí sloužící*, JgS, díl I., A-J, s. 270; **47**

dobromysl: *rostlina řádem ožankovitá, čeledi meduňkovité*, JgS, díl I., A-J, s. 388; **83**

dobytek:

- záprežní: *tažný, určený k tahání*; JgS, díl V., W-Ž, s. 580; **64**

dohlédač: *ten, kdo dohlédá, dozorce*, JgS, díl II., A-J, s. 406; **62**

destičky: *psací tabulky*, JgS, díl II., A-J, s. 359; **62**

drůbež: *hromada neb mnohost něčeho drobného, jako jsou drobné ryby, drobný dobytek, zvláště slepice, kuřata, atd.*, JgS, díl II., A-J, s. 485; **42, 44, 52, 57, 77**

- pernatá: *co peří má, peřím oděný*, JgS, díl III., P-R, s. 67; **42, 44, 52, 57, 77**

důchod: *plat neb požitek z něčeho jdoucí, příjem*, JgS, díl II., A-J, s. 499; **62**

dýň: *pokolení rostlin dýňovitých, meloun*, JgS, díl I., A-J, s. 531; ESM, s. 137 uvádí, že slovo je všeslovanské, avšak neznámého původu; syn. s tykev; **70**

fasuňek: *vůz o malých žebřinách, neb malé žebřiny na vůz, nákladní vůz*, JgS, díl I., A-J, s. 539. Podle ESM, s. 140 název asi odvozen z něm. (Ein)fassung, čímž se myslela korba „zafasovaná“ na vozni plošinu nebo ji „lemující“; **47, 61**

grunt: z něm. Grund má zde význam „půda“, srov. Dobrovský, Deutsch-böhmisches Wörterbuch, 1821, s. 256-257, dále jen DBW, ve významu „statek“, cituji: *grunty pl., nemovití, pozemští statkové*, DBW, 1821, s. 256-257; **42, 44**

hamovat: z něm. *hemmen* „zadržovat, zastavovat“, *den Wagen hemmen*, vůz zavřítí, *hamovati, zahamovati* – DBW,²⁰³ s. 277; hamovní řetěz neboli hamovník: *zavírka na kolo*, JgS, díl IV., A-J, s. 654; **61**

hloubek: *sloupek zelný*, JgS, díl I., A-J, s. 679; **73**

hospodář: *osoblivě rolnictví spravující, polní hospodář polní*, JgS, díl I., A-J, s. 734; **43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 64**

hospodářství:

- polní: *Umění, kteréž o děláni polí a gruntech jedná, dna nemá.*²⁰⁴, *záleží pak v pracovitém a časném děláni polí a v obrodě potrav, v pořádně postavených staveních, v hojnosti pernaté drůbeže, v vejnosným pivováře, v obilnicích a spížírkách v čistotě a celosti zachovaných a k zachování zrna jak sluší rozdělených...*²⁰⁵. Pod pojem polní hospodářství spadají také tyto činnosti a skutečnosti: *pilné děláni chmelnic a zahrad, na stálé vodě ležící mlýny, zdravá stáda v ovčincích, silný a užitečný skot, dobrým plodem osázené rybníky, lesy – mýtné i živé, dobře vyhnojené a zdělané vinice*. Ottův slovník naučný, ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, 11. díl, Praha 1897, s. 667-668 uvádí že, *polní hospodářství neboli polaření, zemědělství, jest živnost směřující k tomu, aby polní plodiny, jež polařením těží, co nejvýhodněji zpeněžila, buď přímou spotřebou nebo zkrmením domácích zvířat. Zpravidla jest polaření čili pěstování rostlin (v širším smyslu) sloučeno s chovem domácího zvířectva, jež krmíme pící z luk a jinými neprodejnými nebo málo prodejnými částmi hospodářských plodin (slámou, plevami)*. JgS, díl I., A-J, s. 735 uvádí, že polní hospodářství znamená *rolnictví*. **42, 43, 45**
- trojpolní neboli trojhonné hospodářství: *způsob obhospodařování půdy v období feudalizmu. Je jednou z forem tzv. úhorových soustav – orná půda se využívala 2 roky (jeden rok ozim, druhý rok jař) a 1-2 roky se nechávala ležet ladem. Cyklus se pravidelně opakoval, byl dodržován všemi hospodařícími*, Universum. Všeobecná encyklopedie, 9. díl, Sp-T, Praha 2001, s. 584. Přehled československých dějin I. do roku 1848, Praha 1958, s. 96 uvádí, že *trojí střídavé obdělávání půdy (ozim-jař-úhor) bylo výnosnější, ale s náznaky*

²⁰³ Dobrovský, J.: *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. Praha 1821. <http://vokabular.ujc.cas.cz>

²⁰⁴ *Knihy hospodářské*, s. 5.

²⁰⁵ *Tamtéž*, s. 2.

o jeho používání se setkáváme u nás až ve 12. stol. JgS, díl I., A-J, s. 735 píše: Třípolní neb trojpolní hospodářství, když se toliko pšenicí neb žitem, potom ječmenem a naposledy vařením střídá. 44, 45

hovado: *každý živočich, zvíře nerozumné, jako hovádka jsou zde označeni: živočichové pitomí (=krmení, chování) a domovní, nám pomáhající, JgS, díl I., A-J, s. 239; 44, 54, 63, 80*

hrách: *pokolení rostlin vikvovitých, čeledi čimišnikovité, JgS, díl I., A-J, s. 745; 45, 56, 57*

- škrkavičný hrách: *neb římský hrách, škrkavičník, JgS, díl IV., S-U, s. 474; 70*
- turecký hrách: *turecký hrách: vlašský bob, JgS, díl IV., S-U, s. 673; 70*

hrachovina: *sláma hrachová, JgS, díl I., A-J, s. 746; 56*

hromky neboli hromové koření: *lidový název chřestu, SSJČ, díl II., H-L, s. 97; 68, 72, 73, 80, 81*

jahelka et jahelina: *pích bud' vodní při mlýně, nebo ruční k oddělování prosa od šesulin neb opišků, a tak dělání jahel, JgS, díl I., A-J, s. 560 uvádí z úzu; v SSJČ, díl II., H-L, s. 201 zn. jahelka mlecí složení k výrobě jáhel; 59*

jáhly: *prosné obilky zbavené šupin, SSJČ, díl II., H-L, s. 201; 59*

jirchář: *kdo vydělává jirchu; jircha: jemně vydělaná kůže, SSJČ, díl II., H-L, s.241; 64*

jitro: *míra země, což jedno spřežení volů za den zorati může, JgS, díl I., A-J, s. 625; 48*

kafr: *bílá křišťálovitá, lesklá a horná hmota pronikavé vůně a silné zahořklé chuti, v velkém horku se rozplývající, vykuřující, a na studená těla opět se nasazující. Dobývá se z mnohých rostlin, jako skořice, zázvoru, jalovce, prsního kořene aj., zvláště ale ze stromu *lauru camphora, L.*, též kafr neb vavřín kafrnatý, JgS, díl II., K-O, s. 9-10; 83*

kapoun: *JgS, díl II., K-O, s. 24 řezaný kohout, pro upřesnění významu slova kapoun uvádíme citaci ze SSJČ II., H-L: kapoun: vykleštěný mladý kohout chovaný na výkrm, s. 281; 52*

kapusta: *rostlina řeřichovitá, čeledi šesulinaté, JgS, díl II., K-O, s. 335, JgS, díl II., K-O, s. 335; Kapusta: původně znamenala hlávkové zelí. Nejdříve panoval názor, že tento název vznikl z nějakého nářečního tvaru románského, S. Štech obnovil a podpořil názor Grimmův, že kapusta je z něm. *Kappust*, což vzniklo podle Grimma*

kontaminací z lat. *compositum* = věc naložená a něm. *kabisz* kapusta, ESM, s. 241.

52

JgS uvádí tyto druhy kapust:

- kadeřavá,
- kolníková (kolník),
- mořská,
- psí,
- zelená atd.– zeli, hlavatice;

KH, s. 87:

- hladká kapusta, **72**
- kadeřavá kapusta, **72**
- pompejánská kapusta neboli karfiol: *květná hlavatice*, JgS, díl II., K-O, s. 30;

72

kerblík: 1. *bylina s bílým okolíčnatým květenstvím, příbuzná mrkvi*, 2. *listy kerblíku setého užívané dříve jako zelenina do polévek*, SSJČ, díl II., H-L, s. 309. Kerblík: z něm. *Kerbel*, ESM, s. 249; **69, 74**

kleč: *držadlo u pluhu neb raději, dřeva dvě, za které orač pluh drží, a jím vládne, jinak slovou sochy, nohy, nožice, těhle, tíhle, avšak kleče jsou křivé u (pluhu), socha rovná u (rádla). Pravá kleč slove zvláště náruční nebo brázdní, levá pak podsední kleče*, JgS, díl II., K-O, s. 62; **48**

kmen: 1. *hrubá část neb spodek stromu z kořene vyrůstající*, 2. *peň dřevnatý, pevný, za mnoho let trvající a rozvětřující se, n. p. stromy, keře*, 3. *celá rostlina*, JgS, díl II., K-O, s. 80; **80**

- vinný kmen: *keř, réví vinné*, JgS, díl II., K-O, s. 80; **80, 81**

kocurník: 1. *marulka kočičí*, 2. *kočičí máta*, JgS, díl II., K-O, s. 93; **83**

kolník: 1. *sladká řepa*, JgS, díl II., K-O, s. 106, 2. *kolníková neb turčanská řepa, kolínek neboli řepka*, srov. JgS, díl III., P-R, s. 816; SSJČ, díl II., s. 357 má pro kolník botanické označení *tuřín*. (Název podle ESM, s. 661 pochází z něm. nářečního *Torschen*, spis. *Dorsche*); **69, 76, 77**

kopa: *značí i počet 60, obilní kopa=60 snopů, a kopa polí značí 6 korců, 1 korec má čtyři věrtele*, srov. JgS, s. 121, 122 a s. 128; **46**

kopr:

- vlašský: *římský, sladký*, JgS, díl II., K-O, s. 124; **82, 83**

korec: *dutá míra na obilí, téměř 1 hektolitr, ESM 277; 46, 63*

kořen: *dle Rosy od slova kořiti, že pod sebe roste, níží se, 1. jest spodek stromu a byliny, jimž stojí a živý jsou, 2. oud rostliny vesměs v zemi váznoucí, rozdělujeme jej v oddenek a ocas (vlaseníčko), JgS, díl II., K-O, s. 129; 49, 50, 51, 52, 58, 65, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 79, 83*

- hlávkovité kořeny: *kterížto místo listů kožky a sloupky plodí, KH, s. 84; JgS, díl II., K-O, s. 1008 uvádí, že hlávkovité kořeny jsou takové, které mají okrouhlý kořen. Do této skupiny patří česnek, cibule, ocun, lilium, por /ošlejch. Fischer pak do této skupiny hlávkovitých kořenů zařazuje cibuli, česnek, por a ošlejch; 69*

kosa:

- hrabíci kosa neboli hrabice: *kosa s dlouhozubým hrabadlem spojená, JgS, díl I., A-J, s. 742; 61*

kostrava: *tráva různého vzhledu s latou osinkatých květů, SSJČ, díl II., H-L, s. 410; 59*

košťál: *(pro tvrdost tak nazvaný) jest hloub neb sloupek, na němž zelí nebo bylina naroste, JgS, díl II., K-O, s. 143; 67, 70*

koukol: *je to štíhlá šedozelená bylina s červenofialovým květem, rostoucí hlavně v obilí jako plevel; srov. SSJČ II., H-L, s. 416; 45, 48, 50, 52, 53, 55, 59, 63*

kozlík: *rostlina řádem mavunovitá, JgS, díl II., K-O, s. 153; 83*

koželuh: *kože louhem vydělávající, usnář, JgS, díl II., K-O, s. 154; 64*

kožešník: *který z kožešin všeliké oděvy zhotovuje, JgS, díl II., K-O, s. 155; 64*

kožka: *malá tenká kůže, všeliké blanky neb mázdry odívající částky vnitřní i zevnitřní těla zvířecího i rostlinného, JgS, díl II., K-O, s. 155; 56, 69*

krojidlo: *nástroj ke krojení, u pluhu dlouhé, nahoře čtverhranné, dole ve způsob nože zhotovené železo, které tolik země odkrojuje, co radlice podebrati a deska odhrnouti v stavu jest, čertadlo, plužní zub, JgS, díl II., K-O, s. 198; 48*

křen: *mořská ředkev, JgS, díl III., P-R, s. 809; 69, 76*

kuřinoha: *rostlina šruhovitá, JgS, díl II., K-O, s. 229; 68, 74*

kvíčala: *1. drozd, 2. svině, vepř, JgS, díl II., K-O, s. 241. V SSJČ, díl II., H-L, s. 495 skvrnitý pták z příbuzenstva drozda; 82*

lán: *(lat. laneus, něm. Lahn) je vysvětleno jako jistá míra polí, původně tolik, co se jednou spřeží zdělati mohlo; jeho výměra se liší, JgS, díl II., s. 261; 46*

loket: *míra tak dlouhá, t. půl ruky, aneb čtvrtý díl člověka*, JgS, díl II., K-O, s. 347; **48, 49, 79**

lomikámen: *rostlina z řádu i čeledi lomikamenovitých*, JgS, díl II., K-O, s. 704; **82**

lusk: *šupina, v níž se zrno aneb jádro zavírá jako v hrachu, šocovici, bobu a podobných*, JgS, díl II., K-O, s. 364; **56**

malvazí: *víno sladké, zlaté barvy, mající jméno buď od města Napoli di Malvasia na ostrově Morei, nebo od Arvisia na ostrově Chios, z čehož Italové Malvisia učinili. Slove tak i jiné víno z Kandie, ano všeliká uměle opravená vína francouzská a jiná*, JgS, díl II., K-O, s. 382; **78**

mandel: *patnáct, někde osmnáct i dvacet snopů na hromadu postavených*, JgS, díl II., K-O, s. 389. Mandel: z němec. *Mandel*, původu dosud málo jasného, ESM, s. 350; **61, 62, 83**

manholt: *manholt aneb ron, to slove to zelé a je podobné jitrocelu*, JgS, díl II., K-O, s. 390; Gebauer, SS, díl II., K-N, s. 311 uvádí původ názvu z něm. *Mangold*; **72, 75**

marulka: *pokolení rostlin ožankovitých, čeledi marulkovité*, JgS, díl II., K-O, s. 596; **83**

maso: *nevlastně částky rostlinné a ovocné měkké, šťavnaté a k masu zvířecímu podobné*, JgS, díl II., K-O, s. 398; **79**

meloun: *dýně*, JgS, díl II., K-O, s. 419; ESM, s. 359: stč. *melún*, z něm. *melūn*, *melawn*, to pak z it. *mellone* a lat. *mēlō*), JgS ale tato dvě pojmenování považuje za totožná; **70, 78, 79**

mlat: *z hlíny pěchovaná podlaha, na níž se mlátí, humno, holohumnice, area*, JgS, díl II., K-O, s. 464; **57, 63**

mlatec: *ten, kdo mlátí*, JgS, díl II., K-O, s. 464; **63**

mrkev: *žlutá řepa, Plinius ji pak pojmenovává planý pastrnák*, KH, s. 94; **69, 74, 76, 77**

mrva: *lejna hovad, jimiž pole pro ourodu vyhnojena bývají*.²⁰⁶ V JgS, díl II., K-O, s. 506 pod tímto pojmem nalezneme, že se jedná o *hnůj a nebo o zmrvenou slámu*; **49, 51, 63, 64, 67, 71, 72**

KH uvádějí tyto druhy mrv:

- holubí, **83**

²⁰⁶ Knihy hospodářské, s. 36.

- hovězího dobytka: jalového i záprežního, **64**
- koňská, **51, 64, 78, 79**
- kozí, **64**
- kravská (hnůj všech kvítí), **51, 64**
- oslí; **64**

myrta neboli myrt: *rostlina myrtovitá*, JgS, díl II., K-O, s. 522; **72**

netík: *rostlina kaprad'ovitá*, JgS, díl II., K-O, s. 704; **82**

novina: *nová aneb v nově zoraná rolí*, JgS, díl II., K-O, s. 735; **46, 58, 59**

obilnice: 1. *kde se obilí skládá a chová, a sice toliko co stodola, nazývána též sejpka, obročnice, žitnice*, 2. *truhla obilná*, JgS, díl II., K-O, s. 768; **43, 51, 62**

obroční písař: *který obilí spravuje*, JgS, díl II., K-O, s. 797; **62**

ohrabek: *co se ohrabe na mlatě*, JgS, díl II., K-O, s. 808; **63**

opichárna: *krupník, stupník, mlýn opichací*, JgS, díl II., K-O, s. 951; **59**

opíchat: *píchem otlouci*, JgS, díl II., K-O, s. 951; **59**

osina: *znamená ostrý konec tenký klasu*, JgS, díl II., K-O, s. 977; **50, 54, 55**

ošitka: *ošitá mísa neb nádoba ze sítí, proutí neb slámy, slaměnka, košatka*, JgS, díl II., K-O, s. 1006; **79**

ošlejš: 1. *jinak por zahradní z pokolení drobného česneku*, 2. *porový česnek*, JgS, díl II., K-O, s. 1009. Jak můžeme vidět, JgS tedy ztotožňuje význam slova *ošlejš* a *por*, Fischer tyto dvě rostliny neztotožňuje, uvádí je jako dvě samostatné byliny. ESM, s. 421 uvádí i původ názvu z něm. *Aschlauch*, to pochází z lat. *ascalonium* podle města Askalonu v Palestině, odkud tento druh česneku pochází. Také *pór* je druh česnekovité rostliny, název pochází z lat. *porrum* (SESJČ, s. 385). Naučný slovník zemědělský (dále NSZ), díl 7., P, s. 9 uvádí, že *pór* je *též luček, druh z čeledi liliovitých*. Pojem *ošlejš* je popsán takto: *ošlejš neboli cibule vytrvalá, též cibule zimní*, NSZ, díl 5., N-O, s. 687; **69, 70**

ouhoř: JgS, díl I., s. 33 má *uhor, tedy úhor, což dokládá výklady z Rosy jako rolí, která se uvoraná k druhému roku nechává, jinak příloh, oulehlé a z Komenského (Janua, 388) vybírá k pojmenování ouhor synonyma novina a oulehlé*. Za ouhor se počítají i *noviny neboli klučeniny a oulehle*. Pod heslem *klučenina neboli novina* najdeme v Jungmannově slovníku toto: *Novina²⁰⁷ je nová aneb nově zoraná rolí,*

²⁰⁷ SSJČ, díl III., M-O, s. 383 uvádí, že se jedná o *nové pole, pozemek přeměněný na ornou půdu*.

*roztrhané lado, klúčenina.*²⁰⁸ Jako *oulehle*²⁰⁹ (úlehle) je v JgS označena *nezoraná a tak ulehlá rolí, která 3-4 neb více let nezoraná leží.*²¹⁰ Podle tohoto slovníku je také možné slovo *oulehle* ztotožňovat se slovem *ouhor*, najdeme zde: *oulehle někde tolik co ouhor.* V našem textu je za *oulehli* považována *země na jaro podvoraná*²¹¹; SSSJČ, díl VI., Š-U, s. 300 má úhor: 1. *orná půda ponechaná po jednu vegetační dobu bez obdělání n. bez osetí*, 2. *nebodělaná půda vůbec*; **45, 46**

ouvrat': *jest záhon přes všechny konce záhonů příčně jako kraj voraný*, JgS, díl I., A-J, s. 51; SSSJČ, díl VI., s. 413 má *úvrat' = souvrat', což je okrajová část pole, kde se při obdělávání obrací potah* – srov. díl V., R-S, s. 454; **48**

oves:

- *rychlík*: sečen má být *oves* tzv. *rychlík*, o kterém se dovídáme, že *semeno předežní oprchává neb jak uzraje hned vypouští zrno, tak že stýblo prázdné zůstává.*²¹² V JgS, díl III., P-R, s. 968 pak pod označením *rychlík* najdeme, že se jedná o *rané, rychlé obilí, které dříve než obyčejné uzrává*; **58**
- *hluchý oves*: *jalový, bez zrn, bez jádra*, JgS, díl I., A-J, s. 695; **58**

ovoce: *zde ve významu všeliké požitky a úrody země*, JgS, díl II., K-O, s. 1024; **57, 66, 70, 78, 79, 80**

pacholek: *sluha, vyrostlý jonák*, JgS, díl III., P-R, s. 10; **62**

palice: 1. *asi půl lokte dlouhý, spodem rovný špalík s násadou, tím se nakvašená hlína nejprve pěchuje*, 2. *palička na hroudy, kterou je na polích roztloukají*, JgS, díl III., P-R, s. 15; **49, 72**

pastrnák neboli pastinák: *okoličnatá, z čeledi olešníkovitých rostlina, jejíž kořen silný, řepnatý se jídá*, JgS, díl III., P-R, s. 38; JgS, díl III., P-R, s. 38 uvádí, že tímto pojmem jsou označovány i jiné rostliny jako *mrkev zahradní nebo prorostlík okrouhlostý*, je to proto, že jsou si tyto rostliny s pastrnákem tolik podobné a tudíž i lehko zaměnitelné; ESM, s. 437 uvádí, že starší název *pastrnák* je z něm. nářečního *Pasternak*; **69, 74, 76, 78**

pauza neboli pavuz: *dřevo neb poval, jimž se náklad na voze tvrdí, uvazuje*, JgS, díl III., P-R, s. 51; **61**

peň: *oud rostliny nad zemí, listy, květy a plody nesoucí*, JgS, díl III., P-R, s. 61; **75**

²⁰⁸ JgS, díl II., K-O, s. 734.

²⁰⁹ SSSJČ, díl VI., Š-U, s. 319 uvádí, že *úlehle* je *pole ležící dlouho ladem, úhor*.

²¹⁰ JgS, díl I., A-J, s. 36.

²¹¹ *Knihy hospodářské*, s. 11.

²¹² *Knihy hospodářské*, s. 28.

píce: *dobyččí strava*, JgS, díl III., P-R, s. 78; **48, 54, 56, 62**

píd': *délka mezi palcem a malíkem rozepřenýma*, JgS, díl III., P-R, s. 79; **72**

pich: *náčiní ke stloukání čeho, tlukadlo, tlouk*, JgS, díl III., P-R, s. 80; **59**

plečka: *kteřá pleje*, JgS, díl III., P-R, s. 110; **67**

pleva: *šupina, v které obilné zrno na klasu zaobaleno bylo*, JgS, díl III., P-R, s. 117; **53, 63, 76, 79**

pluh: *nástroj skotem neb koňmi taháný, zemi roztrhující v brázdy a mělnicí, aby se do ní seti nebo sázeti mohlo*, JgS, díl III., P-R, s. 128, **47**

- sprostý pluh: *neozdobný, neumělý, prostý, obyčejný, obecný*, JgS, díl IV., S-U, s. 259; **47**
- ušatý pluh neboli ušák: *ucha, t. držadla mající*, JgS, díl IV., S-U, s. 804; **47**

položítý: *pole rovný, hladký*, JgS, díl III., P-R, s. 273; **77**

polej: *bylina k mátám náležící*, JgS, díl III., P-R, s. 262; **82**

povřísllo: *provaz ze slámy ukroucený k vázání snopů*, JgS, díl III., P-R, s. 402; **60, 61**

prosévadlo: *název prosévadlo je nadřazený pojmenování říčice; prosévadlo znamená a zahrnuje: skrze co se prosívá, tj. říčice, síto, podsévačka, řešeto*, JgS, díl III., P-R, s. 691; **52**

proso:

- černé proso, **59**
- žluté neboli zlaté proso; **59**

pryskyřník: *byliny kůži prytující, poněvadž nejmnožší rodové toho pokolení rostlin na koži přiložené pryskýře vytahují; náleží k řádu i čeledi pryskyřníkovitých, jimž jméno dala*, JgS, díl III., P-R, s. 740; **83**

převívat obilí: *obilí přehazovati, a tak větrem čistiti*, JgS, díl III., P-R, s. 531; **63**

pšenice: podle kapitoly *Historia plantarum* od Theofrasta existuje více druhů:

- afrikánská, **50**
- pontická, **50**
- sicilská; **50**
- podle KH, s. 20:
- bílá, **50**
- červená, **50**
- holá, **50**
- chlupatá, **50**

- pozdní, **50**
- rychlá, **50**
- v více šupinek obalená; **50**
- Pro srovnání JgS uvádí tyto druhy pšenice:
- jarní (jarka),
- kraví (jinak pšenička neboli černejš),²¹³
- ozimní,
- turecká (kukuruc),
- vlaská;

pšeničkář: *ten, kdo rozsévá pšenici*, JgS, díl III., P-R, 746; **49**

purkrabí: (z něm.) *Burggraf*, 1. *správce hradu, mající někdy i posádku, soudy a příjmy na starosti*, 2. *ouředník hospodářský, mající hrad pod správou*, JgS, díl III., P-R, s. 760; **47**

radlice: *železo třírohé, špičaté, po pravé straně křídlem opatřené, ostré a spodem vyhloubené, v zadním díle mající oko, by se na plaz (náhlaví, čertadlo) nastrčiti a klínkami upevniti mohlo, k odřezávání, podjímání a obrácení země předběžným krojidlem rozříznuté*, JgS, díl III., P-R, s. 782; **48**

ratolest: *halouzka mladá, přírůstek stromu roční*, JgS, díl III., P-R, s. 796; **80**

rohož: *z rohože upletená zástřena buď ke stínění neb před deštěm hájení aneb ku podestlávání*, JgS, díl III., P-R, s. 842; **79**

rokytí: 1. *pokolení vrby nízké na lukách a na místech bahnitých rostoucí, rokytní vrba*, 2. *sítí*²¹⁴, JgS, díl III., P-R, s. 844; **82, 83**

roub: *něco uťatého, kolík, zvláště = vrubená větvička nebo ratolístka ke štěpování*, JgS, díl II., K-O, s. 797; **81**

rozhon neboli rozor: *brázda, která vznikne uprostřed pole, začíná-li se orat od okrajů záhonů doprostřed*, SSSJČ V., R-S, s. 143; **48**

rozhor: JgS uvádí, že **rozhor** *slouží k odvádění vody nebo k tomu, aby mezizáhonní země se zkyprila a do vyhnaného rozhoru zimní vláha lépe se táhla*, díl III., P-R, s. 877. ESM, s. 416 uvádí, že *roz-or, jč. rozhor - *vyoraná hluboká a přiměřeně široká rýha mezi záhony, rýha v zemi*; jinde *vz-or, v mor. zor, č. zvůr, pol wzor = kus pole zoraný jako celek a osetý jedním druhem obilí: "Velké kusy pole u panských dvorů

²¹³ JgS, díl III., P-R, s. 746.

²¹⁴ Sítí: 1. *pokolení rostlin síťovitých, od ní tak nazvaných*, 2. *nazývají sítím též některé jiné rostliny, jako jest škřípina, sítí bez článků aneb uzlíků – rákosí, atd.*, JgS, díl IV., S-U, s. 95.

byly rozděleny na zvěry. Jeden byl úhorem - tam bylo hnůj navozit, dvakrát zvorat a po třetí orbě zasít ozimem - druhý zvěr byly ozimy; po nich se strnišťata zaorala. Potom se sily jařiny, třetí zvěr." Cit. podle Fr. Dědiny, z Boleslavska; **53, 72**

rozmarýn: *jihoevropský polokeř s úzkými, při rozemnutí vonnými listy a s modrými kvítky v klasech, pěstovaný u nás jako okrasný*, SSJČ, díl V., R-S, s. 134; **81**

rozsévač: *člověk, který rozsévá obilí podle daných pravidel*, KH, s. 17; **49**

ředkev:

- bílá (bílá je mírnější než černá, tu Fischer označuje za kousavou a pernou²¹⁵); **78**
- černá, **78**
- dlouhá, **77**
- křehká, **77**
- kulatá, **77**
- méně perná, **78**
- subtilná,²¹⁶ **77**
- útlá; **77**

řepa: Fischer pod pojem řepa zahrnuje *mrkev, ředkev a kolník*,

KH, s. 93; o řepě píše toto: *Řepa jest rozdílná*, KH, s.93:

- kolník, **76**
- ředkev, **76**
- semenná, **76**
- sladká, **76**
- žlutá řepa aneb mrkev; **76**

Přitom v JgS, díl III., P-R, s. 816 pod heslem *řepa ředkev* v žádném případě nenajdeme. JgS, díl II., K-O, s. 106 uvádí, že kolník je *sladká řepa*, a Fischer ve svém výčtu rostlin patřících do skupiny řep odlišuje sladkou řepu a kolník;

řeřicha: *bylina s drobnými bělavými kvítky v úzkých hroznech*, SSJČ, díl V., R-S, s. 229; **71**

- vodní; **69**

salát: Fischer označuje jako *bylinu ze všech nejlepší, která se s octem strojí*. KH, s. 85. Podle KH existuje několik druhů salátů: **68, 70, 71**

²¹⁵ Knihy hospodářské, s. 94.

²¹⁶ Subtilný: *tenký, netlustý*, JgS, díl IV., S-U, s. 373.

- bílý, 70
- cyprský, 71
- červený, 70
- hladký, 70
- hlávkový, 70
- měkkolistý, 70
- polní, 71
- římský, 71
- sitý, 71
- s širokým košťálem, 70
- s většími a tlustšími listy, 71
- ten, jehož hlávka roste do tvaru vejce, 71
- ten, který se přivazuje; 71

saturreje: *rostlina v teplejších Evropy krajinách domácná, jinak: zahradní izop, čábr, čibr, JgS, díl IV., S-U, s. 22; 80*

sedlák: *kdo sedlo, pole, statek má, kdo ne v městě, ale ve vsi, v kraji bydlí, zvláště, když se zděláváním polí živí, JgS, díl IV., S-U, s. 47; 58*

semeniště: *místo, kde se z semene neb mladu stromky chovají, JgS, díl IV., S-U, s. 57; 78, 79*

schránka: *místo k schránění něčeho, jako zvláštní domek, pokoj, komora, armara, police, truhla atd., JgS, díl IV., S-U, s. 84; 60*

sítí: 1. *pokolení rostlin síťovitých, od ní tak nazvaných, 2. nazývají sítím též některé jiné rostliny, jako jest škřípina, síť bez článků aneb uzlíků – rákosí, atd., JgS, díl IV., S-U, s. 95; 79*

slín: 1. *hlína slezská neb lepká zem, 2. zem bílými prouhami neb žilami prorostlá, někdy jen s bílými drobtý neb chuchvalci smíšená, kteří nejsou nic jiného nežli vápno, JgS, díl IV., S-U, s. 150; 64*

sloupek: 1. *sloupek cibulní neb česnekový, 2. peň²¹⁷ menší, JgS, díl IV., S-U, s. 138; 67, 69, 73, 75*

snět: *snět zde podle JgS, díl IV., S-U, s. 208 značí chorobu květy a semena obsazující, zvláště v obilí, jehož semeno vně podobu zdravého zrna mající, rozetřené mezi prsty černým práškem špiní. Její popis je dále upřesněn takto: Snět jest vlastně*

²¹⁷ Peň: *oud rostliny nad zemí, listy, květy a plody nesoucí, JgS, díl III., P-R, s. 61.*

houba neboli břišatka (gastromycus) skládající se z maličkých kuliček černých, na nitkách pružných zavěšených, které jemu i mrštnosti poskytují, takže zralý daleko se roztrušuje; **51**

snop: *několik hrstí obilí povříslém svázaných,* JgS, díl IV., S-U, s. 211; **60, 61, 62, 63**

sporýš: *bylina s málo listy a s fialovými kvítky,* SSJČ, díl V., R-S, s. 489; **82**

stoh: *kůpa neb hranice obilí neb sena řemeslně složená do špičatosti,* JgS, díl IV., S-U, s. 318; **62, 63**

stoklas: *je rostlina, druh sveřepu*²¹⁸; JgS, díl IV., S-U, s. 318 uvádí: *stoklas - rostlina, sveřep žitný;* **53**

stoupa: *nádoba ta neb velký dřevěný moždíř, v němž se co stlouká, nebo celý stroj, jímž se co těžkého stlouká,* JgS, díl IV., S-U, s. 293. ESM, s. 579 *stoupa: dřevěná, ze kmene stromu vydlabaná nádoba, v níž se pístemem opichovaly kroupy nebo vůbec roztloukaly různé plodiny;* **59**

střevíc: *míra, noha, míra čtyř dlaní,* JgS, díl V., W-Ž, s. 465; *střevíc: 31,6 cm,* SSJČ, díl V., R-S, s. 581; **67, 72, 73, 78, 79**

šafář: *hospodář, poručený vladař, k rozměrování čeládce díla postavený správce, rozdělovatel,* JgS, díl IV., S-U, s. 431. Šafář: *ze střhn. Schaffaere (od schaffen),* ESM, s. 600; **47, 57**

šalvěj: *pokolení rostlin ožankovitých, šalvějovitých, od ní tak nazvaných,* JgS, díl IV., S-U, s. 434; **83**

šlejm neboli šlem: *hlen nebo jiná vazká slizovitá látka, šlemová polévka z obilovin (krup, vloček apod.) vytvářejících při vaření šlem, šlemovka,* SSJČ VI., Š-U, s. 48. ESM, s. 616 uvádí, že název pochází z němec. *Schleim;* **54**

špalta: *špalta i špalda, v JgS, díl IV., S-U, s. 490, 491, něm. Spelz, lat. Triticum Spelta, jinak též samopše, běl* JgS, tamtéž, s. 16, nazývaná Rosou *polopšenice;* SSJČ, II., Š-U, s. 57 uvádí, že špalda je *druh pšenice s rozpadavým klasem. Její popis v Knihách hospodářských zní následovně: tenčejší stýblo má a subtilnější klas nežli pšenice;*²¹⁹ **55**

špinát: *pokolení rostlin merlíkovitých,* JgS, díl IV., S-U, s. 237; KH, s. 87 *špinát tak zvaný jest od bodlavého a tvrdého semena, ačkoliv pak sama bylina hladká a měkká jest, semeno nicméně vyobrazuje trní, někteří lidé tuto rostlinu nazývají španělským*

²¹⁸ Machek V.: *Etymologický slovní jazyka českého.* Academia, Praha 1968, s. 579.

²¹⁹ Tamtéž, s. 24.

zelím, protože se domnívají, že tato bylina pochází ze Španělska. ESM, s. 620 název *špenát*, stč. spinak, z němec. nář. *Schpennat*; **68, 71**

štěpař: Podle JgS, díl VI., S-U, s. 508 štěpař: 1. *kdo štěpuje, též kdo sází stromy a opatruje stromy ovocné, štěpy*, 2. *zahradník na ovocné stromy*; člověk, který se zabývá štěpnicemi, je nazýván *štěpař* a ten, který se věnuje zahradám, *zahradník*. KH, s. 80; **67**

štěpovat: *rouby*²²⁰ *vsazovati, vrubovati*, JgS, díl IV., S-U, s. 509; **43, 81**

štěrbák: *bylina co salát užívaná*, JgS, díl IV., S-U, s. 510; štěrbák: *středomořský druh čekanky pěstovaný jako zelenina*, SSSJČ, díl VI., Š-U, s. 76, **čekanka:** *zelenina, štěrbák*, JgS, díl I., A-J, s. 270; v SSSJČ, díl I., A-G, s. 243: *rostlina s květenstvím světle modrých kvítků, pěstovaná pro kořen, z něhož se vyrábí cikorka*, Podle Kryštofa Fischera je *planý štěrbák označen jako čekanka*, KH, s. 90; **69, 73**

tráva: 1. *rostlina mající stébla oblá cívkovitá, květy latnaté neb klasné, mezi něž i obilí náleží*, 2. *obyčejně jménem trávy znamenají se rostliny k píci dobytku sloužící, odkudž i jméno tráva (jakoby potrava), tráva slovou kuří mor, jehlice, stříbrník, bukvice, hadí kořen*, 3. *v hospodářství slove tráva každá bylina, která vyskytne se krom vůle naší mezi jinými, prací setými ušlechtilejšími bylinami, a těmto místa i potravy ujímá, rostoucí buď z vyprchalého semena, jako ohnice, hořčice planá, koukol, vička atd., nebo pučící z kořenů loňských, jako pejr, maliny, ostružiny, chebí atd.*, 4. *v užším smyslu některé byliny zvláště tráva se jmenují, jako hořká tráva, medová tráva atd.*, JgS, díl VI., S-U, s. 622; **58, 59, 82**

trus: 1. *lejno živočichů létavých, kterým sem tam trouší*, 2. *lejno*, JgS, díl IV., S-U, s. 661; **64, 83**

třebule: *pokolení rostlin okoličnatých, vohlicovitých*, JgS, díl II., K-O, s. 626; v SSSJČ, díl VI., Š-U, s. 239 čteme: *třebule: druh kerblíku, dříve pěstovaný jako zelenina*; **69, 74**

válec: *k rozmělnění hrud jest asi dva lokte dlouhé, oblé, t. kulovaté, po koncích čepy opatřené dřevo, které, když se po roli táhne, točí se a hroudy rozmačkává*, JgS, díl V., W-Ž, s. 13; **48**

vaření: KH, s. 11 zahrnují pod tento pojem *hrách, konopě, pohanka, proso a rýže*. V Jungmannově slovníku pak najdeme pod heslem vaření, že se jedná o vše, *co se*

²²⁰ Roub: *něco uťatého, kolík, zvláště = vrubená větvička nebo ratolístka ke štěpování*, JgS, díl II., K-O, s. 797.

*k jídlu kromě masa vařiti může.*²²¹, je zde rozlišeno vaření *polní a zahradní*. Setkáme se zde i s pojmem *zahrada pro vaření*, což zahrnuje plodiny jako hrách, čočku, vikev a další; **45, 46, 56**

věječka: *lopata na čištění obilí váním*, SSJČ, díl VII., P-Q, s. 39; **63**

verbena: *vonný druh sporýše*²²² *pěstovaný v zahradách*, SSJČ, díl VII., V-Y, s. 58; **82**

vikev neboli vika: *pokolení rostlin vikovitých, čeledi čimišnikovitých*, JgS, díl V., W-Ž, s. 100. Pro upřesnění uvádíme citaci ze SSJČ VII., V-Y, s. 85: vikev: *popínavá bylina s hrozny modrofialových nebo žlutých květů*. ESM, s. 689 uvádí, že název vikev stč. *vika* byl přejat ze sthn. *wiccha*; **45, 55, 57**

vlčí mléko: *pokolení rostlin pejchavkovitých, pestřecovitých*, JgS, díl V., W-Ž, s. 131; **83**

vyhořet: *značí vyprahnout*, JgS, díl V., W-Ž, s. 257; **56, 64**

záhon: JgS, díl V., W-Ž, s. 463 vysvětluje podle Rosova výkladu jako *část oraného pole, ze šesti nebo osmi, někdy i z více brázd udělanou*; synonymum k záhonu je lícha n. líha, tj. *podlouhlá plocha, na kterou se dělí zahrada nebo pole*, JgS, díl II., K-O, s. 326; *záhon* v zahradě má i syn. *záhrobec*, JgS, V., s. 463; **46, 48, 53, 67, 79**

zahrada: *zvláště ohrazené místo, kdež ovocné stromoví se chová, sad, štěpnice*, JgS, díl V., W-Ž, s. 464; **41, 43, 46, 65, 66, 67**

Kryštof Fischer rozlišuje dva druhy zahrad:

- štěpnice: *v nichž stromoví a ovoce roste*, Knihy hospodářské, s. 80; **41, 66, 67**
- zahrada: *v nichž rozdílné byliny se sejí, kteréž jídáme*, Knihy hospodářské, s. 80; **66**

O štěpnicích se v JgS, díl VI., S-U, s. 509 dočteme, že se jedná o *štěpnou neb ovocnou zahradu, sad nebo o školku na stromy*:

- čtverhranná, **67**
- podlouhlá, **67**
- kořená zahrada: *kořený: bylinný*, JgS, díl II., K-O, s. 131; **67**

zahradník: JgS, díl V., W-Ž, s. 465 znamená slovo zahradník: 1. *který zahradu vzdělává, opatruje*, 2. *který zná byliny a zeliny zahradní*. Člověk, který se zabývá se

²²¹ JgS, díl V., W-Ž, s. 22.

²²² Sporýš: *bylina s málo listy a s fialovými kvítky*, SSJČ, díl V., R-S, s. 489.

štěpnicemi, je nazýván *štěpař* a ten, který se věnuje zahradám, *zahradník*, KH, s. 80; **67, 78**

zelina: *zelená část byliny*, JgS, díl V., W-Ž, s. 647; **67, 69, 73, 75, 79**

země²²³ neboli **půda**:

- hladovitá, **47**
- hlinatá, **65**
- hlinovitá, **47**
- hubená: *je půda s nedostatkem rostlinných živin. Hubenost obecně pak znamená obsahující málo tuku nebo jiné hodnotné a podstatné složky*, SSJČ, díl II., H-L, s. 107; **44, 66**
- kamenitá, **47**
- křídovatá, **47, 65**
- masná z JgS, díl II., K-O, s. 399 dovidáme, že masná země je označována pojmem *masnice*. *Masnice se rozeznává tím, že mezi prsty třená nějakou masnost prozrazuje*. Upřesnění významu slova *masný* pak uvádí SSJČ, díl III., M-O, s. 35, *masný obecně znamená obsahující hojně nějakou látku zvyšující jakost. Masná půda je půda bohatá na organické látky*, vlastnost půdy jako je hubenost vysvětluje SSJČ, díl II., H-L, s. 107; **44, 50, 66, 72, 74**
- mlhavá, **47**
- mrtvá země: *neourodná, z hluboka vzatá*, JgS, díl I., A-J, s. 507; **48**
- panenská země: *to jest nikdá nedělaná*, Knihy hospodářské, s. 38; **65**
- písčitá, **65, 72**
- pohodlná půda: *užitečný, potřebný*, JgS, díl III., P-R, s. 221; **65**
- skřemenná, **47**
- štěrkovitá, **65**
- temeništná, **47**
- tučná: *obsahující nějakou podstatnou složku v hojné míře, oplývající hojností něčeho vůbec, vydatný, hodnotný, značný*, SSJČ, díl VI., Š-U, s. 249; **66, 74**

zležeti: *ležení zkaziti se*, JgS, díl II., W-Ž, s. 699; **60**

zubeček: *vnější sloupek*, KH, s. 92; **75**

žeň: *žetí, požínání obilí, čas sklizení obilí*, JgS, díl V., W-Ž, s. 838; **48, 60, 61, 62, 63**

žnec: *ten, kdo žne*, JgS, díl V., W-Ž, s. 866; **107**

²²³ Země: *častěji zem, půda, hlína: hrouda, hrst země*, SSJČ, díl VIII., Z-Ž, s. 274.

SEZNAM LITERATURY

I. PRAMENY:

Fischer, Kryštof: *Knihy hospodářské skrze dvojctihodného kněze Kryštoffa Fissera z Tovaryšstva Ježíšova sepsané. Díl první o hospodářství polním nejprv léta 1679. S povolením vrchních a s obzvláštním obdarováním Jeho císařské a královské milosti v latinském jazyku na světlo vydány. Nyní pak na česko přeložený od dvojctihodného kněze P. Jana Barnera z téhož Tovaryšstva Ježíšového...* (V Praze ... Léta Páně 1706). Knihopis č. K2544.

II. SEKUNDÁRNÍ LITERATURA:

Attwater, D.: *Slovník svatých*. Papyrus + Jeva, Vimperk, Rudná u Prahy, 1993.

Cuřín, F.: *Vývoj spisovné češtiny*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1985.

Čornejová, I.: *Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*. Mladá fronta, Praha 1995.

Dobrovský, J.: *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. Herrl'schen Buchhandlung, Praha 1821.

Forst, V.: *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce, A-G*. Academia, Praha 1985.

Gebauer, J.: *Slovník staročeský, díl II. K-N*. Academia, Praha 1970.

Hartmannová, V. - Hartmannová D.: *Pravidla českého pravopisu*. FIN, Olomouc 1994.

Hubáček, J.: *Komenského Dvěře jazyků otevřené a Fischerovy Knihy hospodářské*. *Studia Comeniana et historica* 38, 2008, č. 80, s. 89-93.

Jireček, J.: *Dějiny literatury české. Díl I., Slovník životopisný a knihoslovní, svazek I., A-L. Rukověť k dějinám literatury české do konce XVIII. věku ve způsobě slovníka životopisného a mnohoslovního*. Nákladem B. Tempského, Praha 1875.

Jungmann, J.: *Slovník česko-německý, díl I. – V., Fotoreprint*. Academia, Praha 1990.

Kol. autorů.: *Příruční mluvnice češtiny*. Nakl. Lidové noviny, Brno 2003.

Kol. autorů.: *Dějiny české literatury, Starší česká literatura*. Československá akademie věd, Praha 1959.

Kol. autorů.: *Universum. Všeobecná encyklopedie, 9. díl, Sp-T*. Odeon. Praha 1952.

Kopecký, M.: *Bible svatováclavská*. Blok, Brno 1991.

Kopecký, M.: *Nic stálého přítomného. K literárnímu baroku*. FF Masarykovy univerzity, Brno 1999.

- Kopecký, M.: *Slovesnost českého baroka*. FF Masarykovy univerzity, Brno 1997.
- Kyas, V.: *K staročeským terminům z oblasti filologie*. Listy filologické, 99, 1976, s. 86-99.
- Lamprecht, A. – Bauer, J. – Šlosar, D.: *Historická mluvnice češtiny*. SPN, Praha 1984.
- Lexikografický kolektiv Ústavu pro jazyk český AV ČR: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost s dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Academia, Praha 2007.
- Lexikografický kolektiv Ústavu pro jazyk český AV ČR: *Slovník spisovného jazyka českého, díl I.- VIII*. Academia, Praha 1989.
- Lhotský, Š. a kolektiv: *Zpracování a zúrodňování půd*. Státní zemědělské nakladatelství, Praha 1989.
- Lyer, S.: *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha 1992.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého, druhé, opravené a doplněné vydání*. Academia, Praha 1968.
- Michálek, E.: *Terminologické jednotky ve staročeských slovnících*. Listy filologické, 94, 1971, s. 207-214.
- Otta, J.: *Ottův slovník naučný, ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, 11. díl*. Nakladatel a vydavatel J. Otto, Praha 1897.
- Porák, J.: *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*. Univerzita Karlova, Praha 1979.
- Ravik, S.: *O světcích a patronech*. Levné knihy, Brno 2006.
- Ravik, S.: *Velká kniha světců*. Regia, Praha 2002.
- Salajka, M.: *Kalendář, osobní jména a křesťanské svátky*. Viktoria publishing, Praha, 1994.
- Schauber, V. – Schindler, M.: *Velká kniha o svatých aneb po kom se jmenujeme*. Doron, Praha 2004.
- Spirhanzl, J.: *Půdoznanství pro každého (O složení a vlastnostech půdy, jejím hnojení, zpracování a využití)*. Agrární nakladatelská společnost, s r.o., Praha 1944.
- Stehlík, V. a kol.: *Přehled československých dějin I. do roku 1848*. Československá akademie věd, Praha 1958.
- Stehlík, V. a kol.: *Naučný slovník zemědělský, díl 4., M*. Státní zemědělské nakladatelství, Praha 1972.

Stehlík, V. a kol.: *Naučný slovník zemědělský, díl 8., Q-Ř*. Státní zemědělské nakladatelství, Praha 1981.

Stehlík, V. a kol.: *Naučný slovník zemědělský, díl 10., Š*. Státní zemědělské nakladatelství, Praha 1984.

Šteyer, M. V.: *Žáček, aneb výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti*. Ed. D. Nečas, Akropolis, Praha 2001.

Tobolka, Z. (red.): *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. Století. Díl II. a III., tisky z let 1501 – 1800*. Praha 1941.

Vintr, J.: *Zásady transkripce českých textů z barokní doby*. Listy filologické, 121, 1998, s. 341-346.

INTERNETOVÉ STRÁNKY

<http://vokabular.ujc.cas.cz/nezapojene.aspx?idz=DDBW>

<http://www.slovník.cz/>

<http://www.iencyklopedie.cz/laetare/>

http://cs.wikipedia.org/wiki/25._b%C5%99ezen

http://cs.wikipedia.org/wiki/Kv%C4%9Bn%C3%A1_ned%C4%9Ble

http://cs.wikipedia.org/wiki/Svat%C3%BD_t%C3%BDden

<http://vokabular.ujc.cas.cz>

http://www.cojeco.cz/index.php?s_term=&s_lang=2&detail=1&id_desc=71408

SEZNAM POUŽITÝCH ZKRATEK

aj. – a jiné

apod. – a podobně

atd. – a tak dále

DBW - Deutsch-böhmisches Wörterbuch

ESM – Etymologický slovník Machkův

it. - italština

JgS – Jungmannův slovník

KH – Knihy hospodářské

lat. – latina

n. – nebo

nakl. - nakladatelství

např. – například

nář. - nářeční

n.p. – například

něm. – němčina

nom. – nominativ

NSZ – Naučný slovník zemědělský

p. – pan

pl. - plurál

s. – strana

SESJČ – Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem ke slovům kulturním a cizím

sg. – singulár

slovan. - slovanský

spis. - spisovně

srov. – srovnání

SS – Slovník staročeský

SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého

stč. – staročesky

sthn. – stará horní němčina

stol. – století

střhn. - středohornoněmecky

sv. – svatý

syn. - synonymum

tj. – to je

tzn. – to znamená

tzv. – tak zvaný

zn. - znamená

PŘÍLOHA

Do přílohy jsme zařadili titulní list *Knih hospodářských*.

Olo Páne
 Aneb
 Dobře Sporádané
 Hospodářstwj Polny.
 Npřevané w Latinském Dnyktu
 od Dwohdy Cihodněho Kněze
 Křystoffa Gejssowa
 Na Česko přeložené
 od Dwohdy Kn. Jana Bar-
 nera z tohož Towaryšstwa
 Dyl Prwnj
 Páne
 17 06.

Knihy Hospodářské

Strze
 Dwohdyhodného Kněze
Křystoffa Gejssowa
 z Towaryšstwa Gejssowa
 sepsané /

Dil Prwnj

Hospodářstwj Polnym
 Druhem Gejssowa 1679.
 s Powolenim Wrchnich /

s obwyzkšným obdarowaním geho Chybské
 a Královské Milosti /
 W Latinském napsku na světo wydáný :
 Tym paž na Česko přeložený

Dwohdyhodného Kněze P. Jana Barnera
 z tohož Towaryšstwa Gejssowého.

W tize w Imperšchj Univerz. Carolo-Ferdin. w Kolleg. Towaryš-
 stwa Pána Gejssowa v O. Klimenta bliz Moskú /
 Léta Páne 706.